

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

ХОМКО ЛЕСЯ ВАСИЛІВНА

УДК 34(477)(091) «12/19»

**ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
МІСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.01 –
теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
Семків Віталій Остапович,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2013

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1 Теоретичні та методологічні засади порівняльно-історичного дослідження міського права в Україні	10
1.1 <i>Історіографія проблеми</i>	10
1.2 <i>Джерельна база дослідження</i>	31
1.3 <i>Методологія порівняльно-історичного дослідження міського права в Україні</i>	46
<i>Висновки до розділу 1</i>	60
Розділ 2 Середньовічне міське право на українських землях у XII – XVIII століттях	63
2.1 <i>Загальне та особливе у становленні середньовічного міського права в українських містах</i>	63
2.2 <i>Порівняльний аналіз основних інститутів середньовічного міського права</i>	73
2.3 <i>Вплив середньовічного міського права на формування правової традиції українського народу</i>	89
<i>Висновки до розділу 2</i>	103
Розділ 3 Модерне міське право на українських землях Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій	107
3.1 <i>Правове регулювання міських відносин в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях</i>	107
3.2 <i>Основні інститути модерного права в українських містах Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій</i>	129
<i>Висновки до розділу 3</i>	158
Висновки	160
Список використаних джерел	163

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток місцевого самоврядування та муніципального права в Україні можливий за умов визнання, відстоювання та захисту універсальних європейських цінностей на засадах національної самобутності, що спонукає до порівняльно-історичного осмислення ролі міст і міського права у формуванні правової традиції українського народу. Нові напрями розвитку української історико-правової науки, сучасна методологія історико-правових досліджень дозволяють актуалізувати синтетичне вивчення складних суспільних явищ, необхідне не тільки для збереження вітчизняних правових традицій, а й для історіософського забезпечення юридичною наукою подальшого правового розвитку України.

Для історико-правових досліджень міських громад і міського права останніх років характерне істотне накопичення фактичного матеріалу, фундаментальний аналіз якого фактично утвердив історію громад і муніципального права як окрему сферу наукового пізнання. Причому для цієї сфери характерною є загальнонаукова закономірність – період накопичення фактичного матеріалу змінюється періодом критичного наукового осмислення і узагальнення. Власне тоді відбувається перевірка результативності і збагачення пізнавальних засобів науки, створюються передумови для переходу її на якісно новий рівень розвитку.

У дослідженні міського самоврядування та міського права українська історико-правова наука не вперше переживає перехід від накопичення фактичного матеріалу до його порівняння та узагальнення. Традиція порівняльного дослідження міського права в українських містах сформувалася ще на початку становлення української науки історії права у ХІХ – на початку ХХ століття. Проте фундатори цієї традиції М. Владимирський-Буданов, Ф. Тарановський, С. Іваницький-Василенко та інші в основному досліджували середньовічне міське право, а не сучасне їм міське право Нового часу. Українські вчені ХХ та початку ХХІ ст. забезпечили наступність традиції порівняльного дослідження міського права, поглибивши вивчення середньовічного міського права та досліджуючи міське право Нового часу. Завдяки працям В. Кульчицького, М. Падоха, Б. Тищика, А. Яковліва, Т. Цюцюри, В. Кіселичника, М. Кобилецького, П. Гураля, О. Ярмиша, О. Головка, І. Усенка, Н. Толкачової, Є. Харитонова, В. Семківа та ін. відбулося становлення синтетичної порівняльної історії міського права в Україні. Саме вона як окремий напрям історико-правових досліджень застосувала засади продуктивної наукової творчості у дослідженні міського права.

Порівняльний дослідницький підхід найбільше відповідає цим вимогам у вивченні історії міського права в Україні, яке за своєю сутністю є компаративним, соціально і культурно обумовленим, багатоманітним за змістом та формами. Окрім того, порівняльний підхід у парі з цивілізаційним поєднує міста, міські громади, міське право, правову культуру, правову традицію народу в історичну цілісність, яка дозволяє глибоко досліджувати сутність міського права і його зв'язок з іншими історичними явищами.

Актуальності теми дослідження додає практична потреба розвитку муніципального права України, яке серед іншого ґрунтується на традиції

місцевого самоврядування та самоврядного права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконане на кафедрі теорії та історії держави і права факультету підготовки слідчих Львівського державного університету внутрішніх справ відповідно до Закону України від 30.06.1993 р. «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», постанови Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 р. № 1767 «Про затвердження комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 роки», наказу Міністерства внутрішніх справ України від 29.07.2010 р. № 347 «Про затвердження Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010-2014 років» у межах теми «Філософсько-правові та теоретично-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (номер державної реєстрації 0109U007855).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у створенні порівняльної історії міського права в Україні XII – XIX ст., поглибленні знань про загальне і особливе у його розвитку в українських містах, про правові цінності як результат історії міського права та складову української правової традиції.

Для досягнення поставленої мети потрібно було вирішити такі *завдання*:

- з'ясувати стан порівняльно-історичного дослідження міського права в українських містах XII – XIX ст.;
- сформулювати джерельну базу дослідження відповідно до його географії та хронологічних рамок;
- використати сучасне розуміння міського права та методологічних засад порівняльно-історичних та порівняльно-правових досліджень як основу методології порівняльного вивчення історії міського права в українських містах XII – XIX ст.;
- провести періодизацію історії міського права в Україні для синхронного та діахронного її дослідження;
- з'ясувати історико-правові передумови становлення та розвитку міського права в Україні;
- дослідити середньовічне міське право в Україні, виокремити та порівняти його складові: магдебурзьке право (аутентичне та трансформоване), звичаєве право, право національних громад;
- провести порівняльний аналіз основних функцій середньовічного міського права, історичного досвіду різних українських міст, правового регулювання самоврядних, земельних, майнових, фінансових, торгівельних, цехових та інших відносин;
- здійснити порівняльний аналіз правового статусу українських міст в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях;
- проаналізувати законодавство Австро-Угорщини та Росії про міське самоврядування;
- дати порівняльну характеристику основних рис міського права українських міст в період їх входження до складу Австро-Угорської та Російської імперій.

Об'єктом дослідження є міське право в українських містах XII – XIX ст. як юридичне явище.

Предмет дослідження – правова природа, закономірності становлення та особливості застосування міського права у містах, які існували на українських землях у XII–XIX ст.

Методи дослідження. Систему філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження сформовано навколо її ядра – концептуального порівняльного підходу. Таку світоглядну позицію автора обумовило визнання порівняльного підходу невід'ємною частиною філософії історії та філософії права, а також те, що порівняння, будучи загальним методом наукового пізнання, не має жодних обмежень у предметній сфері.

З урахуванням світоглядної позиції автора серед методів юридичної науки обрано порівняльно-правовий метод, доповнений догматичним (за його допомогою досліджувалися норми міського права) та системним методом (за його допомогою визначено місце міського права в історії права України, в українській правовій традиції тощо).

Центральним серед спеціальних методів науки історії держави та права став історико-юридичний порівняльний метод, з допомогою якого досліджувалися джерела міського права та його основні інститути. Центральне місце у системі методів дослідження цього методу забезпечило багатство конкретних пізнавальних прийомів, зокрема встановлення достовірності джерел міського права, критики письмових джерел дослідження, лінгвістичного порівняння, синтезу, індукції, дедукції.

Для встановлення хронологічних меж дослідження, виділення основних етапів історії міського права, обґрунтування джерельної бази використано історико-правовий метод з методичними прийомами генетичного членування (етапи генези міського права), конкретно-історичного (послідовні зміни змісту та форм міського права) та ретроспективного дослідження (наступність у розвитку міського права, його трансформація з приватного у публічне).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим порівняльно-історичним дослідженням міського права XII – XIX ст. в Україні.

У результаті проведеного дослідження *уперше*:

- визначено порівняльну історію міського права в Україні як відносно самостійний напрям історико-правової науки, в рамках якого доведено, що міське право є суспільним явищем, виникло за певних історичних умов, пройшло тривалий історико-правовий процес формування, залежний від характеру суспільних, зокрема, міських відносин, рівня розвитку суспільства в цілому, інтересів та мети певних станів та інших соціальних груп, світоглядних уподобань правителів;

- доведено єдність та наступність процесу формування сучасного муніципального права України, який включає послідовну зміну стадій формування звичаєвих, договірних, самоврядних норм, і для якого вирішальне значення мала інституалізація практики міського самоврядування;

- встановлено правові цінності, сформовані у результаті історичного розвитку міського права, з'ясовано їх роль у формуванні правової традиції українського народу;

- узагальнено конкретно-історичний досвід діяльності держав на українських землях щодо трансформації міського права з приватного у публічне, уніфікації міського права, одержавлення життя міських громад, реалізації та гарантування права міських громад на самоврядування;

удосконалено:

- дослідження феномена самотності міського права в українських містах як необхідної умови розвитку правової традиції українського народу;

- класифікацію джерел міського права, розмежовано поняття історичних джерел міського права та історичних форм міського права;

- порівняльний підхід у дослідженні основних інститутів міського права, його принципів і правових конструкцій;

набули подальшого розвитку:

- дослідження передумов виникнення та історичного розвитку міського права в Україні;

- методологія порівняльно-історичного дослідження міського права в Україні;

- дослідження впливу теорії місцевого самоврядування та конкретно-історичних моделей місцевого самоврядування, насамперед, австрійської та російської на розвиток міського права в українських містах;

- положення про формування засад міського права, зокрема взаємозумовленість прав та обов'язків міщан, рівноправність міських громадян, виборність міської влади, судова юрисдикція міста, правовий захист міста у відносинах з державою, державною владою, іншими містами.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертаційні положення, висновки та пропозиції дозволяють виділяти порівняльну історію міського права як окремий напрям історико-правових досліджень. Отримані у рамках цього напряму достовірні знання можуть бути використані для гармонізації муніципального права України з європейськими стандартами міського самоврядування та законодавством про місцеве самоврядування. Встановлені подібності та відмінності у розвитку міського права українських міст дозволять на належній історичній базі розвивати статутне право, тобто розробляти, приймати та удосконалювати статuti міст України, здійснювати адміністративно-територіальну реформу та реформу місцевого самоврядування.

Для юридичної освіти та правового всеобучу практичне значення мають знання про традицію міського права та правові цінності, які є невід'ємною складовою правової традиції українців. У навчальному процесі вищих навчальних закладів ці знання можуть бути використані при викладанні начальних дисциплін “Історія держави та права України”, “Загальна історія держави та права”, “Історія європейського права”, “Порівняльне правознавство”, «Конституційне право», “Муніципальне право”.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційної роботи обговорювалися та отримали схвалення на засіданнях

кафедри теорії та історії Львівського державного університету внутрішніх справ та на наукових семінарах. Підсумки розробки проблеми загалом, окремі її аспекти, одержані узагальнення та висновки були апробовані в доповідях і повідомленнях на 11 науково-практичних конференціях та засіданнях «круглих столів»: Регіональній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 9-10 лютого 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 р.); Регіональній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 8-9 лютого 2007 р.); Науково-практичній конференції «Право на приватність: тенденції та перспективи» (м. Львів, 14 листопада 2008 р.); Другій звітній науковій конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи» (м. Львів, 29 лютого 2008 р.); Науковій конференції «Компаративістські читання (IV міжнародний науковий семінар «Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку)» (м. Київ, 8-11 квітня 2009 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 29-30 травня 2009 р.); Науково-практичному семінарі «Обмежені речові права на земельні ділянки: проблеми законодавчого забезпечення та реалізації» (м. Львів, 16 жовтня 2009 р.); Звітній науково-практичній конференції юридичного факультету ЛьвДУВС (м. Львів, 19 лютого 2010 р.); Круглому столі на тему "Проблеми державотворення та правотворення в Україні" (м. Львів, 5 березня 2010 р.); Круглому столі на тему «Порівняльне правознавство» (м. Львів, 28 травня 2010 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи викладено в 16 публікаціях, з яких – 5 наукових статей, опубліковані у фахових виданнях та одна публікація у зарубіжному виданні, 10 – тези доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях та засіданнях «круглих столів».

Структура дисертації зумовлена метою і завданням дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи – 197 сторінок. З них основного тексту – 162 сторінки, список використаних джерел (212 найменувань) – 35 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

1.1 Історіографія проблеми

Процес дослідження історії міського права в Україні пройшов довгий і складний шлях свого розвитку. Проте хронологічні рамки цього процесу повністю співпадають з хронологічними рамками становлення та розвитку української історико-правової науки. Як складова системних історико-правових досліджень він зазнав тих якісних змін, які спостерігаємо у розвитку історико-правової науки від моменту її становлення у другій половині XIX століття. Незмінною однак залишалася характерна риса цієї науки – посилена увага до порівняльних досліджень. Її фундатори – представники історичної школи слов'янського права та представники школи західноруського права: С.М. Орнатський, М.Д. Іванішев, М.М. Ковалевський, М.О. Максимейко, Ф.В. Тарановський та інші заклали методологічну основу не тільки для виділення порівняльної історії права у межах історико-правової науки, а й формування особливої правової дисципліни – порівняльного правознавства. Вони ж окреслили важливий методологічний принцип, який дозволив застосовувати порівняльні дослідження в історії права одного народу. Ф. Тарановський обґрунтував це таким чином: «Сравнительный метод применяется не только для целей сравнительного правоведения, но и при изучении истории права того или другого отдельного народа. В последнем случае сравнительно-исторический метод нужен установлению однообразных стадий развития, обнаружению действительных причин изменения явлений, а также выяснению отличительных их особенностей, порождаемых своеобразием условий той или другой конкретной общественной среды» [153, с.208]. Означений методологічний принцип надалі реалізувався у дослідженні більшості історико-правових процесів, зокрема процесу становлення та розвитку міського права в українських містах. Відтак українська історіографія міського права має поважні традиції, серед яких традиція порівняльних досліджень, яка поширювалася у конкретні історичні епохи і служила дороговказом (методологією) для історіографів – від фундаторів української історико-правової науки до представників окремого дослідницького напрямку сучасної української історії держави та права – історії місцевого самоврядування та самоврядного права. Твердження про існування окремого тематичного (проблемного) напрямку в українській історіографії – історіографії міського права в Україні вимагає чіткого окреслення кола наукових праць, які складають її зміст, періодизації її розвитку та детального порівняльного аналізу основних концепцій, сформованих українськими істориками права. Видається, що визначальними критеріями для віднесення наукових знань до історіографії міського права є міське право як об'єкт чи предмет історико-правових досліджень і порівняльний концептуальний підхід чи метод порівняльного правознавства як їх методологічна основа. Попри складність поняття «міське право» та його історичність в українській історіографії усталилися його хронологічні межі – друга половина XIII ст. –

початок ХХ ст. На думку В.П. Кіселичника ці межі обумовлені змістом поняття «міське право», а саме його розумінням як права міської громади на самоврядування, права на громадянство міста та системи правових норм [89].

Історична трансформація міського права з приватного в публічне фактично завершує його історію і перетворює міське право у сучасне муніципальне. Безумовно, сучасне муніципальне право є носієм традиції міського права в Україні, але воно, хоча і регулює ті ж міські відносини, виходить від держави, тому має інші засоби правого регулювання.

Важливо також й те, що серед джерел муніципального права відсутні традиційні джерела міського права – рішення міських судів та праці юристів (правова доктрина), а також частково правові звичаї.

Таким чином, українську історіографію міського права складають історіографічні знання про міське право на українських землях у другій половині ХІІІ – на початку ХХ століття. Причому йдеться не про будь-яке історіописання, а лише про фахове. Акцент на відповідності науковим, фаховим стандартам не випадковий, оскільки складні процеси трансформації української історіографії загалом відбилися і на розвиткові історіографії міського права, як її складової. Йдеться про бурхливий процес «націоналізації» української історії, коли накопичений історичний фактаж «переосмислюється» під кутом зору національної ідеї та державності. Цей процес влучно описаний у колективній монографії «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми»: «Зміна політичних орієнтирів була головним дороговказом для більшості фахових істориків, котрі, використовуючи суспільно-політичне замовлення, спішили засвідчити свою лояльність новій реальності (як звикли це робити і у попередні часи!)». Поряд з науковими дослідженнями, заснованими принаймні на позитивістських засадах історіописання ХІХ ст., з'явилися численні праці кон'юнктурного характеру з великим обсягом ненаукової термінології і майже повною відсутністю навіть позитивістського критицизму... Політичний чинник став чи не вирішальним в розвитку української історіографії, водночас створивши нові обмежувальні рамки для наукової творчості. Наслідком цього стало загрозливе зближення історичної науки з ненауковою публіцистикою, яке сильно підважує авторитет української історіографії у світовому фаховому середовищі» [159, с. 5].

Подібна ситуація із дослідженнями історії міського самоврядування та міського права. Розвиток місцевого самоврядування в сучасній Україні призводив (навіть на рівні політичного керівництва країни) до абсолютизації історичної традиції самоврядування. Популяризація цієї традиції втратила цілком реальний науковий ґрунт і спричинилася до формування численних історичних стереотипів. Почастішали вони стали основою для «нової» історії міст України, писаної нефаховими істориками (журналістами, краєзнавцями тощо). З одного боку ці популярні видання спричинилися до відродження історичної свідомості міських громад, відчуття гордості за «малу батьківщину», становлення місцевих культурних ініціатив. З іншого боку, більшість із них порушують головний принцип наукового дослідження – критичне ставлення до джерел та їх інтерпретації. Тому, у більшості випадків їх важко вважати складовою української

історіографії міського права. У той же час чимало із них є складовою джерельної бази дослідження історії міського права, оскільки містять неопубліковані архівні матеріали, свідчення «усної історії» тощо.

Проте фаховий критерій не єдиний у спробах окреслити історіографію історії міського права в Україні. Чимало цілком фахових істориків займаються її проблемами, особливо історією магдебурзького права в Україні [35, с. 111-130]. Проте вони не використовують спеціально-наукових методів дослідження, характерних для правознавства в цілому та для історії держави і права зокрема. На думку Н.М. Пархоменко «зазвичай до спеціально-наукових методів відносять формально логічний метод тлумачення права та порівняльно-правовий метод. Але в основі порівняльно-правового лежить порівняльний, а формально-логічний метод тлумачення права ґрунтується на законах і методах формальної логіки. У процесі багатовікової практики тлумачення права ці методи були творчо доповнені, розвинені специфічними правилами пізнання і у тому вигляді, у якому вони існують нині можуть застосовуватись лише у правовій науці» [125, с. 24]. Ця думка особливо слушна для порівняльних досліджень міського права, які мають складну структуру. Вони складаються із процедур двох видів: по-перше, характерних догматичному вивченню джерел права і спрямованих на виявлення суті та змісту порівнюваних норм та інститутів міського права; по-друге, характерних для порівняння, співвідношення цих норм або інститутів. Досвід застосування цих процедур по суті призвів до виокремлення інтегративного спеціального методу – порівняльного історико-юридичного.

Прикметно те, що історія міського права загалом є порівняльною, оскільки має на меті з'ясування спільного та різного між джерелами міського права в межах однієї або декількох держав, однієї або декількох правових систем. До того ж, покликана розкривати історіософські закони функціонування і розвитку міського права, механізми їх виявлення у правовій реальності, покликана детально досліджувати правову практику, виявляти характерні для неї риси діючого права, як безпосередні свідчення об'єктивних правових законів. Знання загального та особливого є необхідною ланкою у пізнанні закономірного та необхідного в історії міського права.

Таким чином, маємо два стійкі критерії для віднесення наукових праць до кола української історіографії міського права. По-перше, предметом цих досліджень є міське право як специфічне історико-правове явище, і по-друге, основним методологічним підходом є порівняльно-історичний підхід, а основним спеціальним дослідницьким методом – порівняльний історико-юридичний метод.

Поширення та застосування порівняльного підходу, а, особливо, його результативність, значним чином обумовлюють періодизацію української історіографії міського права.

Наукове осмислення проблематики міського права, методології його порівняльних досліджень розпочалося у XIX ст. Цей етап доречно назвати етапом становлення української історіографії історії міського права. Його хронологічні межі не співпадають з хронологічними межами відомих історико-правових процесів, наприклад, історіографії державності України, оскільки відомі дослідники, продовжували свою діяльність в установах Академії наук України

фактично весь довоєнний період (1918 – 1941 рр.). Важливо, що на цьому етапі порівняльні дослідження історії міського права мали організаційну основу. І якщо у ХІХ столітті вони в основному здійснювалися університетськими професорами (Львівського та Київського університетів), то з 1918 року організаційним осередком таких досліджень стала Українська академія наук. Згідно з першим статутом Академії 1918 р., який формально існував до 1921 р., а практично залишився головним законом внутрішнього життя академії мало не до кінця 20-х років, було передбачено 72 академічні кафедри, серед яких щонайменше чотири мали безпосередній стосунок до вивчення історії міського права: кафедра порівняльної історії права; кафедра західно-руського та українського права; кафедра слов'янського законодавства; кафедра українського звичаєвого права [177, с.38]. Так, на кафедрі порівняльної історії права працював один з фундаторів порівняльно-історичного правознавства, а також порівняльної історії міського права Ф.В. Тарановський. Згодом він очолив комісію для виучування західно-руського та українського права. З діяльністю установ УАН, згодом ВУАН так чи інакше пов'язані відомі дослідники міського права М.П. Василенко, М.О. Максимейко, М.С. Слабченко, С.М. Іваницький-Василенко, Л.О. Окиншевич та інші.

Трагічний фінал першого етапу розвитку юридичної науки в системі АН УРСР по суті призупинив порівняльні дослідження міського права в Україні, перемістивши їх осередки до української діаспори. Вчені української еміграції зберегли тяглість цих досліджень, маючи значно сприятливіші умови для об'єктивних, деідеологізованих порівняльних студій міського права. Однак попри все більшість із них не вийшли на рівень історико-правових узагальнень. Причина такого парадоксу полягає, напевне, в тому, що більшість науковців діаспори перебували під впливом наукових ідей М. Грушевського про негативний вплив магдебурзького права на розвиток українських міст. Найбільш значні наукові праці, присвячені міському праву, будувалися на антитезі, на запереченні ідеї М. Грушевського, тому не виходили за рамки Середньовіччя. Цікаво, що вихід за ці рамки здійснили українські радянські вчені у 60-80-х роках ХХ ст. На думку В. Кіселичника «ситуацію докорінно змінив один із фундаторів сучасної Львівської наукової школи істориків права професор кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету ЛДУ ім. Івана Франка В. Кульчицький. Предметом його наукових досліджень було, зокрема, і місцеве самоврядування та модерне міське право Львова, сформовані після надання місту статуту та самоврядування 1870 року. У наукових працях, присвячених цій проблематиці, професор В. Кульчицький на основі архівних матеріалів, ухвал та рішень міської ради, розпоряджень магістрату, статистичних довідників тощо висвітлює повноваження та аналізує діяльність міських самоврядних органів Львова [92, с. 85].

Для сучасного етапу розвитку порівняльної історії міського права характерним є організаційно неоформлене, але фактичне існування наукової школи, провідними представниками якої є науковці з Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернівців. Міське право не завжди є спеціальним об'єктом чи предметом їх досліджень, проте історію міського права вони розглядають як невід'ємну складову інших історико-правових процесів – формування самоврядної та

правової традиції, становлення українського права у романо-германській правовій сім'ї, розвиток окремих галузей права, наприклад, муніципального, конституційного, цивільного, кримінального. Окрім того, зазначені автори широко застосовують порівняння чи порівняльний підхід у своїх дослідженнях.

Одним із перших порівняльний підхід для аналізу міського права у контексті історії приватного права Європи застосував Є.О. Харитонов [165; 166; 167; 168; 169]. У синтетичній праці «Історія приватного права Європи: Західна традиція» вчений порівнює муніципальне (міське) право з іншими правовими явищами, зокрема з правом Церкви, правом короля, феодалів, міське право німецьких міст з міським правом італійських міст, магдебурзьке міське право з любекським. У результаті цього порівняння автор дійшов висновку та узагальнень, які мають концептуальний та методологічний характер для порівняльної історії права. Найважливіші із них полягають у розумінні комунітарного та світського характеру міського права, обґрунтуванні особливої ролі торгівельного та «братерського» права у становленні міського права, відмінності між міським правом у широкому розумінні і у конкретному значенні. На думку Є.О. Харитонова «міське право» було правом спілки – взаємозалежного, інтегрованого співтовариства, яке часто називали «комуною».

Комуна, тобто громада, у свою чергу, ґрунтується на вираженому чи такому, що мається на увазі, договорі. Багато міст були засновані шляхом виголошення урочистої колективної присяги чи низки присяг на вірність хартії, яка перед тим була вголос прочитана усім громадянам.

Хартія була у певному сенсі суспільним договором. У разі заснування нового міста його статус був статусом корпорації, яка трактувалась як сукупність людей, котрі домовилися здійснювати спільні дії і діяти як єдина особа. Отже, міське право реалізувало створення спілки (співтовариства) [167, с. 154-155]. Таким узагальненням по суті обґрунтовується формування територіальних міських громад як юридичних осіб. Концепція про територіальні громади як юридичні особи є популярною в українській політико-правовій думці. Як одну з теорій чи моделей самоврядування поряд з державною та громадською (громадівською) теорією її розробляв відомий український вчений та державний діяч Ю. Панейко [124]. Окрім того, вона має важливе значення для аналізу історичної практики самоврядування в українських містах та критичного осмислення задекларованих при розробці міського законодавства (особливо другої половини ХІХ ст.) моделей міського самоврядування.

Не менш важливим висновком Є.О. Харитонова, отриманим в результаті порівняльного аналізу міського права та права Церкви, є висновок про світський характер міського права. Учений вважає, що «на відміну від міст античної Греції та Риму, міста Заходу не несли відповідальності за відправлення релігійного культу. Богослужіння і віра не входили у міську юрисдикцію, перебуваючи під окремою юрисдикцією Церкви, що, у свою чергу, підкорялася Папі... Той факт, що місто вважає себе світським політичним утворенням і не претендувало на застосування церковних законів, проведення священних обрядів і проповіді релігійного вчення, а залишало ці функції для Церкви, був істотною рисою його буття як міста в західному трактуванні. Це мало позитивне значення, оскільки

стверджувалося значення незалежної цінності мирських чи минутих цілей. Міські органи самоврядування не тільки були незалежними від прямої церковної влади, але й задачі їхні по підтримці миру і справедливості були незалежні від завдань Церкви щодо захисту християнської віри» [167, с.155-156].

Концептуальне і методологічне значення цього положення полягає у можливості відмежувати середньовічне міське право в українських містах від церковного права, обґрунтувати існування права національних громад, які по суті об'єднувалися за конфесійним принципом. Відтак можна висунути гіпотезу про те, що не тільки релігія була об'єднувачим чинником для міських громад у Середньовіччі. Проте при доведенні цієї гіпотези необхідно пам'ятати слова К. Маркса: «Релігія стародавнього світу є загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі, його духовний принцип честі (point d'honneur), його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте виповнення, його всезагальна підстава для розради й виправдання» [199, с. 378-391].

Справді, чимало моральних норм втілились у норми міського права українських міст Середньовіччя, зокрема й ті, які стосуються правових обмежень міської влади чи міщан.

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукових праць Є.О. Харитонова необхідно акцентувати увагу на чи не найважливішому їх положенні – розрізненні у магдебурзькому праві права у широкому змісті, «Recht», що трактувалося як загальні рамки закону, і права у більш конкретному значенні правового розпорядженні чи звичаю, що називалося «Willekōr». «Recht», будучи сумішшю звичаєвого і природного права, містило загальні принципи чи права, дані самою природою соціального життя й у кінцевому підсумку божественним провидінням. Право «Willekōr» було або законодавчим актом, або указом місцевої влади і прийнятим нею місцевим звичаєм» [167, с. 153]. Таке розуміння міського права уможливило використання у сучасних порівняльних дослідженнях його історії інтегративного праворозуміння. Плюралістичність поняття «міське право» надалі реалізувалося у дослідженнях джерел міського права, його поширення (трансферту) на українські землі і особливо трансформації в українське міське право. Знання про трансформацію середньовічного міського права на українських землях в українське міське право та його роль в кодифікації права України стало найважливішим результатом порівняльних досліджень М.М. Кобилецького. У монографії «Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження» учений порівнював процеси виникнення міського права у Центрально-Східній Європі, аутентичні та неаутентичні джерела магдебурзького права, різновиди магдебурзького права, зокрема кульменське (хелмське) право та новомарктське (шредське) право, інститути магдебурзького права, які врегульовували систему міського самоврядування, міську службу, правовий статус міського населення, організацію діяльності цехів, практику застосування магдебурзького права у містах та селах Галичини [93]. Порівняльний підхід обумовив наукову позицію М.М. Кобилецького про обов'язковість дослідження магдебурзького права в Україні не лише у межах суто національної чи соціальної парадигми, а в контексті складного переплетення

міжнародних, ідеологічних, національних та соціальних чинників. Посилена увага до автентичного магдебурзького права дозволила виділити та показати особливості його застосування у діяльності органів міського самоврядування, судочинстві українських міст та кодифікації українського права XVII – початку XIX ст. М.М. Кобилецький констатує, що особливістю міст України, як і решти міст Речі Посполитої, що володіли магдебурзьким правом, на відміну від німецьких, стала наявність *юрідик* – самоврядних територій, підпорядкованих королівському двору, шляхті і духовенству. Особливістю різновиду магдебурзького права – новомарктського права стала майже цілковита відсутність міських рад і зосередження влади спадковими війтами [93, с. 388]. Як загальну закономірність розвитку середньовічного міського права на українських землях М.М. Кобилецький розглядає трансформацію магдебурзького права у містах Лівобережної України та Києві після Національно-визвольної війни 1648-1654 рр. в українське муніципальне право. «Поряд із нормами магдебурзького, воно містило звичаєве право й окремі положення «Руської Правди» і Литовського статуту. За цих умов відбувався взаємовплив магдебурзького та українського права. На відміну від європейських і західноукраїнських міст, у Центральній та Лівобережній Україні в судочинстві використовували, крім інших, українське звичаєве право і Литовський статут. У цих містах головними посадовими особами були війти, а бургомістри та радники виконували допоміжні функції. Магдебурзьке право в Гетьманщині було загальнодержавним, оскільки його використовували у діяльності міст, у козацьких і міських судах» [93, с. 389].

Результативність порівняльного підходу, застосованого у монографічному дослідженні, спонукала М.М. Кобилецького розвивати і поглиблювати його у наступних своїх дослідженнях. Так, у дисертаційному дослідженні автор визнає порівняльний метод одним із основних концептуальних підходів дослідження [95]. Більшість статей, опублікованих після захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, містить порівняльний аналіз середньовічного міського права [95]. Відтак можна стверджувати, що М.М. Кобилецький гідно продовжив традицію порівняльних досліджень магдебурзького права в Україні, започатковану М.Ф. Владимирським-Будановим, С.М. Іваницьким-Василенком та Ф.В. Тарановським. Проте він свідомо обмежився тільки одним періодом в історії міського права на українських землях. Ширші хронологічні, а відтак і дослідницькі межі мають праці П.Ф. Гуралю. Учений досліджує міське право в контексті історії територіальної громади в Україні від її початків до розвитку в незалежній Україні [42]. Він констатує, що історія територіальної громади та самоврядування володіє широкими можливостями порівняльних досліджень та використовує ці можливості для аналізу трьох основних шляхів містоутворення в Київській Русі, перетворення великих міст у волості (міста-держави), правового регулювання міського життя на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського, впливу козацького права на діяльність територіальних громад в період Козацько-Гетьманської держави, моделей самоврядування та їх правових засад на українських землях Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, розвитку законодавства про територіальні громади та місцеве самоврядування в період відновлення

української державності [41]. Інакше кажучи, монографічне та дисертаційне дослідження П.Ф. Гуралю є синтезом історії територіальної громади в Україні, обов'язковим елементом якого є історія самоврядування, у т. ч. міського права. Наступність у розвитку територіальної громади автор підкреслює таким чином: «Еволюція територіальної громади в Україні – складний діалектичний процес. Вона пов'язана з широкою традиційністю буття народу, духовною спадщиною, вченням про природні права людини, формуванням громадянського суспільства, становленням і розвитком самоврядного звичаєвого права та правової системи України, боротьбою українського народу за свою незалежність та зміцнення національної державності» [43]. Для порівняльної історії міського права важливою також є здійснена періодизація історії територіальної громади. Зрозуміло, що ця періодизація не співпадає з періодизацією історії міського права, проте дозволяє оцінювати розвиток законодавства про громади у різні часи та відповідність цього розвитку характерним ознакам громадського життя. Наприклад, про австрійське законодавство про громади П.Ф. Гураль пише, що воно детально регламентувало діяльність громад, її органів та керівників, максимально використавши для цього місцеві традиції та звичаї, тому позитивно сприймалося громадами, виконувалось ними, й також запозичувалося іншими країнами, в тому числі й Західноукраїнською Народною Республікою [43, с. 31].

У результаті порівняння встановлено відмінності між російською «общиною» та українською «громадою», обумовлені відмінностями у способі життя, історичному досвіді, здатності до самоорганізації, відносинах власності. На думку П.Ф. Гуралю, в історичній перспективі ці відмінності спричинили несприйняття українським народом, насамперед селянством, більшовицьких ідей, в значній мірі базованих на принципах архаїчного общинного комунізму [43, с. 5]. Загалом історію територіальної громади та самоврядування в Україні П.Ф. Гураль розглядає як процес формування суспільної цінності, здатної акумулювати інші цінності, в тому числі правові [43, с. 4-5]. Правові цінності, сформовані розвитком міського самоврядування та міського права, не залишилися поза увагою дослідників, які вивчали історію міського права конкретних українських міст, застосовуючи порівняльний підхід чи відповідні методи. Такий підхід характерний для наукових праць О.М. Головка, В.П. Кіселичника, С.М. Стременовського, О.Н. Ярмиша. Зокрема, В.П. Кіселичник у дисертаційному дослідженні використав компаративний метод для періодизації історії міського права Львова, встановлення загального й особливого в історико-правовому процесі, порівняння міського права Львова з міським правом інших українських та європейських міст, зокрема міст Києва, Харкова, Кракова [90, с.3]. Отримані результати забезпечили приріст знань у порівняльній історії міського права стосовно розуміння його поняття, основних етапів історії міського права, трансформації міського права з приватного у публічне, розвитку основних форм міського права в період Середньовіччя та Новий час, формування та реалізації основних концептуальних засад міського права. У розумінні міського права В.П. Кіселичник уперше в українській історико-правовій науці реалізував ідею про плюралізм цього поняття і явища, яке воно відображає. Відтак ним сформовано розуміння міського права Львова як природного права громади на

самоврядування, права на громадянство та позитивного права як сукупності правових норм [86, с. 102]. Це дозволило виробити критерії для періодизації історії міського права Львова, серед яких врахування якісних відмінностей у реалізації природного права громади на самоврядування, а також взаємозв'язок і взаємодія природного міського права та позитивного міського права. На думку В. П. Кіселичника, «природне право громади на самоврядування в середньовіччі не було гарантовано, а його реалізація залежала від багатьох історичних обставин. Проте об'єктивний взаємозв'язок і взаємодія природного міського права та позитивного міського права на той час існували. Світоглядною основою цього зв'язку була упевненість середньовічної людини в божественній природі законів, їх незмінності та вічності.

Гарантоване державою право на самоврядування було результатом історичного розвитку, що пов'язаний з процесами переходу від феодального до індустріального суспільства» [90, с. 22].

Методологічно значущим є також вироблене в результаті порівняння основних джерел міського права на різних етапах його історії положення про недержавний характер окремих джерел. На думку В.П. Кіселичника, стосовно джерел позитивного міського права необхідно виходити з того, що у формально-юридичному сенсі такими є не тільки державна воля та відповідні їй інтереси, але й воля інших соціальних спільнот. По суті, міське право Львова формувалось не тільки на державній, але й недержавній основі. Механізм узгодження волі держави та громади в нормах міського права надзвичайно складні. Поступово він набуває форми нормотворчої діяльності громади та її самоврядних органів [90, с. 22-23].

Встановлені закономірності історії львівського міського права виокремлені через основні його засади, які забезпечили повторюваність положень міського права упродовж усієї його історії.

Підсумовуючи історіографічний аналіз праць В.П. Кіселичника, необхідно визначити, що вони виходять за рамки конкретного історико-правового дослідження міського права одного з українських міст. Теоретична та методологічна база досліджень В.П. Кіселичника сприяє формуванню нових підходів до історії міського права, постановці проблем узагальнюючого характеру, їх актуалізації для сучасної української держави та права.

Не менш актуальним є дослідження історії самоврядування міста Харкова О.Н. Ярмиша та О.М. Головка [178]. Порівняльний аспект цієї праці викликає особливий інтерес, оскільки предметом дослідження є не тільки історичне, а й сучасне самоврядування. При цьому авторам вдалося з'ясувати чимало характерних, типових рис самоврядування в обидва означені періоди. Загалом провідна ідея дослідження полягає в утвердженні думки про ефективність та прогресивний характер місцевого самоврядування. Для аргументації цієї думки автори зібрали великий емпіричний матеріал. Особливий інтерес у дослідника міського права викликають матеріали про вибори до органів самоврядування, нормотворчу діяльність органів міського самоврядування, регулювання відносин у місті та з органами державної влади. Методологічне значення мають положення монографії про співвідношення власних і доручених повноважень харківської

міської громади. Важливо, що О.Н. Ярмиш та О.М. Головка «олюднили» міське самоврядування та міське право, тобто показали внесок конкретних осіб у їх розвиток [178].

Історичними деталями багате також дисертаційне дослідження С.М. Стременовського «Місцеве самоврядування м. Одеси в середині XIX століття: історико-правове дослідження» [149]. Елементи порівняльного підходу використані автором для аналізу нормативно-правових основ самоврядування м. Одеси у дореформений і післяреформений період. Це дозволило зробити узагальнюючий висновок про те, що «на реорганізацію органів муніципальної влади і управління в м. Одесі в 1863-1872 рр. істотний вплив надали європейські традиції самоврядування і нові демократичні віяння. До позитивних моментів даної реформи потрібно віднести: встановлення наступних органів управління: Загальної думи, Розпорядливої думи, міського голови і органів приватного управління, відхід від принципів станового управління, скорочення числа розрядів міських обивателів до 3-х, призначення всіх посадових осіб міського громадського управління по вибору міського співтовариства, встановлення строків термінових і надзвичайних зборів загальної думи, тверде переконання самостійно вирішувати велику частину питань життя міста, використання цілком нової системи голосування подачею виборних бюлетенів і записок і т.д.» [149, с. 12]. С.М. Стременовський констатує і негативні моменти у правовому регулюванні міського самоврядування Одеси, насамперед недостатньо точне визначення компетенції міської думи та обмеження у фінансовій сфері. Результативним стало порівняння у дослідженні Положення про громадське управління м. Одеси з подібними актами інших міст Російської імперії. Конкретне історико-правове дослідження С.М. Стременовського міського самоврядування Одеси для порівняльної історії міського права важливе ще й тим, що досвід перетворень, зокрема правовий, у цьому місті послужив базою для проведення надалі реформи місцевого самоврядування по всій території Російської імперії [149, с. 1].

Елементи порівняльної історії міського права характерні також для наукових праць І.Бойка, С. Білостоцького, М. Демкової, Ю. Дмитришина, О. Козубської-Андрусів, М. Никифорака, П. Музиченка. А. Резнікова. Зокрема, І. Бойко на основі порівняльного підходу визначив місце міського права у системі права Польського королівства, показав роль польського права у трансферті середньовічного німецького міського права на українські землі, насамперед Галичину, окреслив особливості самоврядування та права вірменських громад в українських містах [11; 12; 13].

У дисертаційному дослідженні С.М. Білостоцького «Кримінальне судочинство міста Львова XVI-XVIII ст. (за матеріалами в'їтівсько-лавничого суду міста Львова)» заслуговує на увагу порівняльний аналіз джерел середньовічного міського права та обґрунтування ролі міських судів у розвитку міського права [9].

М. Демкова та О. Попович, досліджуючи самоврядування та право вірменських громад, порівнювали магдебурзьке та вірменське право, показали їх взаємний вплив [47; 131].

Як один із різновидів магдебурзького права вивчав хелмінське право і порівняв з іншими різновидами, що входять до сім'ї магдебурзького права, Ю. Дмитришин. У дисертаційному дослідженні «Хелмінське» (кульменське) право та його застосування в Україні (XIII – перша половина XIX ст.)» [58] учений виокремив критерії для розмежування видів міського права, визначив місце хелмінського (кульменського) права в сім'ї магдебурзького права через його порівняльний аналіз з іншими різновидами магдебурзького права. Важливими для порівняльної історії міського права в Україні є положення про історичний зв'язок між процесами рецепції римського права та розвитком хелмінського (кульменського) права, про взаємний вплив рецепційованого та місцевого права [58].

Німецькому праву Галичини (Червоної Русі) присвячена англomовна стаття української дослідниці Ольги Козубської-Андрусів [193, s. 25-46]. Вона певним чином підсумовує для англomовного читача дослідження німецького права в Галичині.

Узагальнюючий характер мають наукові праці П. Музиченка, у т. ч. його статті в енциклопедичних виданнях [111, с. 543-544].

Науковий жанр історико-правового нарису має монографія А. Резнікова «Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій» [136]. Вона підкреслює особливості магдебурзького права загалом на українських землях і в окремих українських містах.

Серед небагаточисельних історико-правових досліджень, присвячених другому етапу історії міського права в Україні, виділяються наукові праці М. Никифорака. Досліджуючи державний лад та право Буковини у складі Австро-Угорщини, вчений звертає увагу на самоврядування та міське право Чернівців. Предметом його дослідження був також статут м. Чернівці – важливе джерело міського права другої половини XIX ст. [114].

Праці М. Никифорака, М. Мацькевича, В. Кіселичника, О. Головка, О. Ярмиша підтверджують думку В. Кіселичника про стан історіографічного знання про міське право, яке виразно спрямоване на середньовічне міське право, фактично нехтуючи іншим, не менш важливим етапом його історії [90, с. 7]. Дійсно, на відміну від середньовічного міського права модерне міське право XIX – XX ст. фактично не було предметом порівняльних наукових досліджень української історико-правової науки.

Орієнтація на порівняльне дослідження середньовічного міського права превалює і в зарубіжній історіографії історії міського права в Україні, за винятком, можливо, російської. Серед зарубіжних дослідників історії міського права в Україні необхідно виділяти представників німецької, польської, російської та білоруської історіографії. Німецькомовні дослідження середньовічного німецького міського права в Україні мають власну традицію. Вона формувалася зусиллями Р. Роепеля, А. Гальбана та Р. Кайндля.

На думку М. Кобилецького, Ріхард Роепель став першим німецьким дослідником, який вивчав застосування магдебурзького права на українських землях [93, с. 21]. У класичній праці, присвяченій поширенню магдебурзького міського права на землях старої польської імперії, автор описав німецьку

колонізацію українських земель, виокремлюючи особливості магдебурзького права окремих міст [204, s. 243-301].

Інша, порівняльна за своїм характером, наукова праця належить перу Р.Ф. Кайндля. Учений детально проаналізував поширення німецького права в Галичині, описав привілеї на магдебурзьке право 400 міст і сіл [191, s. 309-492].

Значно ширша географія порівняльних досліджень міського права професора Чернівецького університету Альфреда фон Гальбана, який на основі архівів Києва та Харкова, описує історію німецького міського права на Волині, Поділлі, Київщині, Чернігівщині, Полтавщині. З позицій порівняльної історії міського права дуже важливим є аналіз судової практики міських судів, проведений А. фон Гальбаном [188, s. 1-15].

Традиція порівняльних досліджень в німецькомовній історіографії середньовічного міського права в Україні продовжувалась ученими ХХ ст. Л. Доргуном, В. Вайцекером, Г. Кішем, Г. Шубарт-Фікінтшер, Р. Лібервіртом, Г. Люком. Детальний історіографічний опис їх праць здійснив М. Кобилецький [93, с. 20-25].

У ХХІ столітті систематичне вивчення середньовічного німецького права на українських землях набуло серйозної організаційної основи у вигляді 15-річного проекту Саксонської академії наук «Саксонсько-магдебурзьке право як зв'язкова ланка між німецькою і східноєвропейською культурами» [84, с. 13-16]. Істотне накопичення емпіричного та історіографічного матеріалу спонукає дослідників до пошуків нових дослідницьких підходів та інструментарію. Зокрема, поєднання порівняльного історико-юридичного методу та герменевтичного характерно для колективної монографії Інге Білого, Віланда Керлса та Каталіни Гьончі. Досліджуючи поширення саксонсько-магдебурзького права в Польщі (у т. ч. і на українських землях), автори порівнюють «мову міського права», тобто ті поняття і терміни, які усталились в слов'янських мовах, зокрема і українській, завдяки застосуванню магдебурзького права [182].

Великий порівняльний потенціал має польська історіографія історії міського права. Достатньо назвати імена таких вчених як О. Бальцер, Ю. Бардах, Л. Харевич, П. Домбковський, С. Кутшеба та інших. Історіографічний огляд праць польських дослідників міського права здійснила Т. Гошко [35]. Сучасний стан досліджень історії міського права Польського королівства та Речі Посполитої, до якої входили українські землі, характеризується кількісним та якісним значенням порівняльних наукових розвідок. У цьому аспекті особливий інтерес викликають праці А. Фенчака, В. Ярмолика, Р. Щигеля, К. Камінської [186, s. 57-66].

Російська історіографія історії міського права на українських землях характеризується більшою увагою до міського права Нового часу, що серед іншого можна пояснити входженням значної частини українських земель до складу Російської імперії. Початки цієї традиції у часі співпадають з проведенням міської реформи і становленням міського права Російської імперії. Основу цієї традиції складають праці російських вчених, які аналізували законодавство про місцеве самоврядування, зокрема міське, і практику його застосування: І. Білоконського, О. Васильчикова, О. Градовського, Б. Веселовського, І. Дитятіна,

П. Корфа, Б. Нольде та ін. [5; 17; 18; 38; 56; 99; 116]. Російські вчені кінця XIX – початку XX ст. доводили необхідність ліберальної міської реформи, розробки ефективного законодавства про міське самоврядування, порівнювали російську модель самоврядування з іншими моделями, насамперед прусською. Ці праці дають можливість зрозуміти особливості правових вчень про місцеве самоврядування, системи місцевого самоврядування, правового регулювання виборів до органів місцевого самоврядування, юридичної природи станових органів управління, співвідношення традиційного та нового у міському праві другої половини XIX ст.

Традиція вивчення місцевого самоврядування та міського права Нового часу збережена та поглиблена сучасною російською історико-правовою наукою. Про це свідчить кількісне та якісне зростання дисертаційних досліджень, предметом яких є самоврядування міст та міське право. Серед них необхідно виділити найбільш цінні для порівняльної історії міського права українських міст, а саме: дисертація Бойко Н.О. на тему: «Міське самоврядування в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. (історико-правове дослідження)» [14]; Соловйової О.Г. на тему: «Розвиток законодавства про міське самоврядування у другій половині XIX ст.» [145]; Гончарова В.Д. на тему: «Відносини державної влади і міського самоврядування в дореволюційній Росії» [31]; Іванютіної Є.В. на тему: «Еволюція органів місцевого самоврядування в дореволюційній Росії: історико-правове дослідження» [72]; Молхозова В.А. на тему: «Нормативно-правове регулювання діяльності міських органів місцевого самоврядування: на основі реформи 1870, 1892 і 1990-х років» [109]; Лаптевої Л.Є. на тему: «Міське управління у пореформеній Росії (1864-1905 рр.)» [104].

Окрім цих синтетичних досліджень великий масив складають дисертаційні дослідження, присвячені самоврядуванню окремих міст Російської імперії – Москви, Санкт-Петербурга, Нижнього Новгорода, Вятки, міст Поволжжя, Середнього Уралу, Воронежа тощо. Однак сучасна російська історіографія залишає поза увагою самоврядування та міське право українських міст Російської імперії. У той же час вона є незамінною для усвідомлення «російської моделі» місцевого самоврядування та передумов його формування, визначення місця міського права в системі права Російської імперії, пізнання процесів уніфікації російського законодавства, правових проблем міської реформи тощо. Необхідно відзначити, що вивчення міського права Російської імперії Нового часу стало одним із пріоритетних напрямів вивчення російської історико-правової моделі, розвиток якого стимулюється потребами наукового забезпечення сучасних процесів становлення місцевого самоврядування і муніципального права.

Порівняльний аналіз міського права став невід’ємною складовою синтетичних праць сучасних українських істориків, зокрема Н. Білоус, Т. Гошко, М. Капралія, Т. Плаксієв, Д. Чорного. Н. Білоус у дисертаційному дослідженні «Київський магістрат XVI- першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція» застосувала порівняльно-історичний метод для висвітлення компетенції й основних напрямів діяльності Київського магістрату, правового статусу київських міських урядників, відносин Київського магістрату з юридиками. У результаті ді йшла до важливого висновку, що «київський магістрат пройшов у своєму

розвиткові поступальний еволюційний шлях, дещо подібний тому, що пройшли міські влади майже всіх східноєвропейських міст. Організація і структура Київського магістрату склалася та сформувалися не тільки під дією магдебурзького права і за взірцем Вільно, а й під впливом місцевих звичаїв, порядків, обставин прикордонного життя, що відрізняло його від аналогічних структур міського управління інших міст Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVIII ст. [10, с. 5]

Праці львівських дослідників Т. Гошко та М. Капраля є без перебільшення прикладом цілеспрямованого, тривалого, послідовного вивчення середньовічного міського права. Вони можуть репрезентувати навіть окремі напрями досліджень, як от дослідження історіографії магдебурзького права у Т. Гошко [36, с. 398-408; 37, с. 54-77], чи дослідження права національних громад, цехового права та джерел міського права у М. Капраля [79].

Інший етап історії міського права аналізується у дисертації Д.М. Чорного «Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.». Щоправда, аналіз міського права не був одним із завдань цього, без сумніву, порівняльного дослідження. Проте воно відкриває доступ до аналізу практики міського самоврядування, правової реальності багатьох українських міст [175].

На правове регулювання самоврядних відносин значно більше зорієнтоване дисертаційне дослідження Т.М. Плаксії «Міське самоврядування Середньої Наддніпряни в другій половині XIX – на початку XX століть». Окремий підрозділ цього дослідження «Організаційно-правові основи діяльності Дум та Управ» по суті аналізує один із інститутів тогочасного міського права – інститут міської влади [127].

Загалом історики – дослідники різних аспектів історії міського права тяжіють до двох окремих напрямів історичних досліджень – урбаністичної історії та історії права. Ті історики, що тяжіють до історії права все частіше застосовують її інструментарій, у т.ч. історико-юридичний порівняльний метод [80, с. 137-143].

Ще одну із тенденцій розвитку історіографії історії міського права необхідно відзначити. Йдеться про об'єднання зусиль науковців багатьох країн, на території яких існувало міське право. Про таку тенденцію свідчить молодий білоруський дослідник О.Б. Келлер у монографії «Середньовічне німецьке право на землях Центральної та Східної Європи в XIII – XVIII століттях» [84]. Вона підсумовує певний етап наукових досліджень національних історико-правових наук – німецької, польської, литовської, української, білоруської, чеської, словацької, угорської, російської і стверджує, що для проведення порівняльного аналізу необхідно мати вихідний матеріал, який складається абсолютно зі всіх джерел, що вплинули на східноєвропейський правовий порядок [84, с. 27-28]. Видається, що наше порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні допомагає вирішити це завдання і відповідає тенденціям розвитку європейської історико-правової науки.

1.2 Джерельна база дослідження

Мета дисертаційного дослідження, його основний концептуальний підхід, розуміння міського права обумовили авторський підхід до формування джерельної бази. Систематизація джерел дослідження вимагала встановлення чітко окреслених меж джерельної бази, оскільки весь комплекс джерел, які стосуються правової реальності чи правового життя українських міст є, без перебільшення, величезним. Вирішальну роль для встановлення цих меж, класифікації джерел та їх відбору для історико-правового аналізу відіграла методологія дослідження, зорієнтована на порівняння таких об'єктів та предметів дослідження, які можна порівнювати. У традиції порівняльної історії права в Україні це, насамперед, позитивне право та його джерела, про що свідчать слова одного із її фундаторів Ф. Тарановського: «Сравнительное правоведение выдвинулось и сложилось на почве позитивного исторического изучения права и находится с ним во внутренней неразрывной связи. Наряду с этим однако сравнительное правоведение выступает и как особый вид догматической юриспруденции... И в качестве догматической дисциплины, сравнительное правоведение опирается на позитивное историческое понимание права. Сравнительно-догматические конструкции имеют смысл только применительно к материалу положительного права одной и той же основной стадии развития. Сравнительное догматическое конструирование правового материала исторически разнородного и потому несоизмеримого оказалось бы бесплодным как в теоретическом, так и в практическом отношении» [135, с. 208-209]. На перший погляд, такий підхід суперечить основним тенденціям розвитку українського джерелознавства історії права, для якого характерне широке розуміння джерел історико-правових досліджень. Зокрема, К. Вислобоков вважає, що «юридичне джерелознавство як об'єкт має враховувати весь комплекс джерел, що або відображають історичні факти в широкому сенсі, або допомагають їх встановити, інтерпретувати і т.п. Насамперед це джерела, що мають правовий зміст, хоч історик права, як соціальний історик, не може обмежувати себе лише профільними джерелами» [20, с. 41].

Таке широке розуміння джерел корелює з послідовним усвідомленням історико-правової реальності як об'єкта науки історії права. Проведена у 2009 р. XXI Міжнародна історико-правова конференція засвідчила зростаючий інтерес істориків права до поняття «історико-правова реальність», яке здатне акумулювати більшість правових явищ та процесів [130]. Зокрема, професор Атоян О. визначила історико-правову реальність як репродуктивну мозаїку сукупності всіх правових (квазіправових), антиправових подій, явищ і процесів, характерних для певного суспільства у конкретному просторі – часі [4, с.16]. Ідея про історико-правову реальність була розвинута на XXVII Міжнародній історико-правовій конференції «Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах» [75]. Конференція показала, що чимало українських вчених-істориків права будують свої дослідження, виходячи з соціологічного типу праворозуміння, що є до певної міри традицією української історико-правової науки [64].

Необхідно відзначити, що соціологічне розуміння права реалізовано і в сучасних історико-правових дослідженнях міського права, насамперед у

монографічному та дисертаційному дослідженні львівського міського права В. Кіселичника [89], дисертаційному дослідженні С. Білостоцького [9] та інших. Проте вчені, які обрали соціологічне розуміння права як методологічну основу своїх досліджень, не приховують зумовлених цим труднощів. Зокрема, В. Кіселичник зазначає, що «потреба виходу за межі юридичного тексту в історико-правовому дослідженні міського права створює певні труднощі, пов'язані з розмежуванням понять, якими оперує сучасна юридична наука, насамперед такими, як право, правові відносини, правове життя, правова реальність, правова свідомість тощо. Дослідник міського права постає перед проблемою вивчення безлічі явищ суспільного життя та зв'язків між ними» [89, с. 88]. З огляду на це автор визнає, що розуміння міського права як сукупності правових норм (юридико-позитивістський тип праворозуміння) породжує у дослідженнях як низку переваг, пов'язаних з джерельною базою, що набуває системності та чітких критеріїв відбору джерел, принципів і методів їх інтерпретації, так і проблем, пов'язаних з тим, що норми міського права, принаймні до XIX ст., не є правилами поведінки, встановленими державою [89, с. 87]. Намагаючись поєднати переваги позитивізму у формуванні джерельної бази історії міського права з перевагами соціологічного праворозуміння для аналізу міської правової реальності В. Кіселичник пропонує авторську класифікацію джерел дослідження, поділяючи їх на нормативно-правові документи та джерела правової інформації. При цьому до ненормативних джерел правової інформації відносить самоврядний та правовий джерельні пласти хронік міста Львова, ділове листування, статистичні матеріали, правові акти органів міського самоврядування, фінансові документи, довідки, газетні повідомлення, публічні виступи, рішення громадських організацій тощо [89, с. 49]. Така класифікація дозволяє певним чином впорядкувати багатий емпіричний матеріал і відповідає одному із важливих завдань історико-правової науки – введення до наукового обороту невідомих чи маловідомих матеріалів. Відомий російський представник методології юридичної науки В. Сирих доводить, що «история правовой науки знает множество исследований, которые не содержат каких-либо новых теоретических знаний, но представляют значительный научный интерес, потому, что включают оригинальный эмпирический материал о тех или иных реально существующих, или существовавших событиях, процессах, получить который простым наблюдением не представляется возможным. Таковыми предстают, например, исследования истории государства и права, либо данные сравнительных правовых исследований, содержащие сведения о сходстве и различии правовых систем двух стран и более. Новизна исследования в данном случае ограничивается введением в научный оборот новых сведений о непосредственном бытии политико-правовых явлений и процессов, что, однако, не умаляет их научной ценности» [150, с. 216]. Відтак накопичення різноманітного емпіричного матеріалу є одним, але не головним завданням порівняльного дослідження міського права. Більше того, значна частина емпіричного матеріалу в силу своєї природи не може бути об'єктом порівняння. Однак вона відіграє особливу роль у встановленні достовірності джерел дослідження та критиці повноти і уточненні даних, які містяться у джерелі

Критичний підхід до історичних джерел має свою специфіку, з якою не може не рахуватися дослідник історії міського права. Наприклад, щоб бачити об'єктивний зв'язок правових та інших явищ у певний період, дослідник повинен мати уявлення про принципи права, механізм і порядок реалізації досліджуваних норм, систему органів, які здійснюють функції охорони і захисту права [150, с. 375-376]. Інакше кажучи, для формування джерельної бази нашого дослідження принциповим є визначення права, запропоноване французьким правознавцем Ж.Л. Бертелем, яке без сумніву стосується і міського права. На думку вченого, право як таке є водночас продуктом подій соціального порядку і прояву волі людини, явищем матеріальним і сукупністю моральних і суспільних цінностей, ідеалом і реальністю, явищем історичного плану і нормативного порядку, комплексом внутрішніх вольових актів підпорядкування зовнішньому, актів свободи і актів примусу [7, с. 36].

Отже, емпіричний матеріал нашого дослідження так чи інакше можна узагальнити у поняттях «норми міського права», «інститут міського права», та «джерела міського права». І саме поняття «джерело міського права» покладено в основу формування джерельної бази дослідження. Вислів «джерело права» сам по собі є історичним. Вважається, що першим у науковий обіг його ввів римський історик Тіт Лівій, який назвав закони XII таблиць “Fons omnis publici privaticue juris” – джерелом всього публічного і приватного права [171, с.10]. Одночасно термін джерело права можна віднести до сучасних термінів історико-правової науки. Відповідно до класифікації М. Дамірлі його можна віднести до власне історико-правових *понять* (на відміну від понять, запозичених з інших наук); до понять, успадкованих від минулого; до загально-теоретичних правових понять [44, с. 3-7]. Історичну природу джерел права аргументовано розкриває Н.М. Пархоменко. Аналізуючи принцип історизму у дослідженні джерел права, вона пише: «... зміст джерел права можна зрозуміти тільки за умови розгляду їх у генезисі та розвитку у конкретних історичних умовах та взаємозв'язках. Лише в такому разі джерела права як історичні явища, виступають у систематизованому вигляді, у всій своїй повноті. Поза історичним контекстом, який пов'язує сучасні джерела права з тими джерелами права, що їм передували, так само як із тими, що виникнуть на їх основі в перспективі, неможливо пізнати саме цю сучасність. Наукове дослідження джерел права не може обмежити себе їх станом тільки на даний момент існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права» [125, с. 17]. Використання поняття джерело права у порівняльно-історичному дослідженні міського права в Україні дозволяє: 1) з'ясувати причини виникнення та розвитку, які обумовили сутність і зміст, шляхи реалізації джерел права, їх вплив на відносини у містах; 2) простежити логіку змін у системі джерел міського права у процесі розвитку міст, міських громад, міського самоврядування; 3) з'ясувати під впливом яких соціально-економічних, політичних чинників з'явилися ті чи інші джерела міського права, який вплив це мало на зміст та розвиток українського права загалом [125, с. 18].

Окрім того у терміні джерело права для історико-правового дослідження є суттєва перевага: це термін спеціальний та умовний, який не претендує на вичерпну точність, але зручний і усталений у вживанні [69, с. 21]. Його зручність

полягає і у виокремленні більшістю вчених джерела права в матеріальному розумінні та джерела права у формальному розумінні. За таких умов результативним для нашого дослідження видається використання термінів «джерело міського права» (наприклад, звичаєве право) та «джерело норм міського права» (наприклад, формалізоване рішення органу місцевого самоврядування).

Завдяки такому розумінні джерела права ми можемо встановити методологічні рамки для формування джерельної бази дослідження. Отже, джерельну базу дослідження складатимуть джерела міського права у матеріальному та формальному (формально-юридичному) сенсі.

До певної міри обрання таких рамок джерельної бази є відповіддю на центральне запитання про розуміння міського права як об'єкта історико-правового дослідження. Відомий український правознавець В.В. Дудченко слушно зауважує, що «перед юристом, який розмірковує про право, постає головне питання: якою є підстава зобов'язуючої сили чинного права, і у чому полягає дієвість права і які критерії такої дієвості? Це і є проблема джерел права. Ця проблема є найпоширенішою для всього юридичного знання; це головний об'єкт теорії держави і права, навколо якого концентруються всі інші теми цієї дисципліни. По суті, про міцність чи слабкість будь-якої правової теорії, будь-якого дослідницького методу у правознавстві говорять на підставі здатності такої теорії вирішити питання джерел права. Тож це питання універсальне, таке, що має стосунок до будь-якого права без винятку» [62, с. 89].

Справді, визначення зобов'язуючої сили джерел міського права є чи не найскладнішою проблемою нашого історико-правового дослідження, почасти і в силу його хронологічних рамок. Наприклад, правовий звичай та правова доктрина були серед найважливіших джерел середньовічного міського права, а у Новий час або заборонялись, або майже не використовувались. За таких умов продуктивним є підхід В.В. Дудченко, який по суті є квінтесенцією успішних спроб з'ясування зобов'язуючої сили джерел права. Науковець стверджує, що «... треба заглибитися в право і спробувати з'ясувати джерело, яке живить його зобов'язуючою силою. Необхідно виявити «джерела джерел», тобто первісні і значимі самі по собі джерела, на яких ґрунтується авторитет і ефективність вторинних джерел. Априорно первісне джерело самим своїм існуванням втілює цінності, надає гарантію реальної ефективності правової норми. Таким джерелом є справедливість. Мовою філософії можна сказати й так: субстанційною сутністю права є справедливість; зовнішніми модифікаціями цієї сутності є звичай, договір, закони, правова доктрина, судова практика» [62, с. 90].

Осмилюючи правову традицію українського народу, Ю. Лобода дійшов висновку, що «категорія правового як одна з найскладніших у соціально-філософському осмисленні суспільного буття охоплює об'єктивовану у соціальних формах та інститутах форму суспільної свідомості, в якій відображаються уявлення про співвідношення наявного та належного, сутності та існування, явного та дійсного у матеріальному бутті суспільства. Така форма суспільної свідомості не може існувати поза соціальними формами (норми права) та інститутами (держави), які є не більше ніж способом її об'єктивації» [105, с. 87]. Інакше кажучи, правове у житті українських міст Середньовіччя та Нового часу

ми можемо пізнати через вироблені на основі конкретно-історичного розуміння справедливості правові цінності, об'єктивовані у нормах міського права. Отже, для порівняльно-історичного дослідження джерела міського права – це історичні пам'ятки права, які в минулому мали значення діючого закону [13, с. 77]. Відтак для їх аналізу необхідне встановлення конкретно-історичного розуміння цих джерел. Інакше кажучи, важливо зрозуміти, що вважали джерелом права правознавці відповідної історичної доби, оскільки у нашому дослідженні йдеться про два етапи розвитку міського права – етап середньовічного міського права та етап міського права Нового часу. Правознавець XVIII ст. Б. Ленгніх трактував джерело права як форму відображення права. Джерело права – це те, в чому право міститься і що називається статутами. Статути в широкому розумінні – усі нормативно-правові акти, видані органами влади. За формою вияву він поділяв правові документи на усні та письмові. Право писане – це право, зафіксоване письмово, яке можна прочитати, а неписане – те, яке ніколи не було оголошено, а використовується як звичай і рівне за юридичною силою з писаним [195, s.2]. Середньовічне міське право серед джерел містить численні правові звичаї, виникнення яких не пов'язане з існуванням держави. Слушне визначення звичаєвого права як «мовчазного права» дає Н.М. Пархоменко. Вона вважає, що «на відміну від закону, звичаєве право можна назвати зразком мовчазного права. Звичай не проголошується і не запроваджується, а поширюється чи розвивається з плином часу. Визначити момент, коли він набирає чинності, можна досить приблизно. Певного автора немає, немає також авторитетного словесного втілення умов цього звичаю: він виявляє себе не в послідовності слів, а в місії поведінки» [125, с. 85].

У міському праві Нового часу переважає таке джерело як нормативно-правовий акт. Не випадково міське право цього періоду визначають як статутне право. Його норми виходять від громад та уповноважених ними для нормотворчості органів [87, с. 228]. На думку Лона Л. Фуллера, статутне право мало чим відрізняється від звичаю: обидва є виявами групової волі. Відмінність між ними полягає в методах: якщо звичай є спонтанним і «невідомим», то статутне право виходить із спеціального органу, беручи свій початок у процедурі, що називається ухваленням закону [164, с. 53-55; 59]. Подібне та відмінне у джерелах міського права українських міст Середньовіччя та Нового часу яскраво проявляється на основі сучасного розуміння ознак джерела права, яке з успіхом використовують історики права [13, с. 77]. Н.М. Пархоменко найбільш концентровано визначає ці ознаки: «1) публічність – джерела права, які в комплексі утворюють систему, приймаються суб'єктами правотворчості і діють щодо всіх осіб, що знаходяться в межах юрисдикції; 2) формальність – джерела права являють собою сукупність відповідних чином оформлених документів – правових актів (за виключенням правових звичаїв). Причому обов'язковою умовою набрання джерелами права юридичної сили є наявність відповідних реквізитів (назви, вказівки місця і часу прийняття та ін.); 3) нормативність; 4) юридична сила – джерела права, що утворюють систему, розташовуються в порядку послідовного убування юридичної сили; 5) обов'язковість, гарантованість та безпосередній зв'язок з державою – джерела права приймаються

від імені держави або з її дозволу, їх реалізація забезпечується за допомогою системи державних гарантій і санкцій; б) безпосередній зв'язок джерел права з колом суб'єктів, простором і часом, формується на базі діючих у даний часовий період і в даній державі джерел права і, відповідно, безпосередньо залежить від цих «змінних величин» [125, с. 110].

Виходячи із зазначеного, подібність джерел середньовічного міського права та міського права Нового часу стосується, насамперед, таких ознак як єдині межі юрисдикції (вони поширюються на жителів міст) та нормативність. Відмінності пов'язані з обов'язковістю (більшість джерел середньовічного міського права приймаються з дозволу (привілей) держави, тоді як більшість джерел міського права Нового часу приймаються від імені держави та юридичною силою джерел (міське право Середньовіччя не сформувало стійкої та чіткої ієрархії джерел за юридичною силою, тоді як міське право Нового часу ієрархічне).

І насамкінець, наголосимо: джерела середньовічного міського права – це джерела приватного права, тоді як міське право Нового часу – публічне.

Визначення поняття та ознак джерел міського права дає змогу їх певним чином класифікувати та описати. Центральне місце серед джерел середньовічного міського права в українських містах займають привілеї. За змістом привілей – це джерело права, яким надавалося певне право. У найбільш загальному вигляді привілей – це право на самоврядування та власну юрисдикцію, тобто певну автономію у межах централізованої держави. Більшість міст у централізованих державах отримували цю автономію, купуючи привілей самоврядування у магната чи великого феодала. Внаслідок феодалного договору на міста поширювались відносини сюзеренітету – васалітету. Сюзереном виступав король або великий феодал, васалом – місто, яке оплачувало плату і виконувало повинності (військову, участь у курії та суді сеньйора) [76, с. 595].

Форма привілеїв була різною і залежала від конкретно-історичних обставин їх надання та особливостей права окремих держав. Наприклад, стосунки англійських міст із сеньйорами оформлялися т. зв. хартіями свободи, які містили норми конституційного, кримінального, торговельного й іншого права [76, с. 596].

Найбільший масив опублікованих привілеїв зосереджено у спеціальних збірках та збірках пам'яток права України. Серед спеціальних збірок виділяють збірки привілеїв міста Львова. Вони є результатом систематичної та тривалої наукової праці представників львівської історичної та історико-правової школи [77; 133; 134]. Привілеї для чинних українських міст опубліковані також у: Андрейцев В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-40-х років ХХ ст.; Василенко М.П. Матеріали до історії українського права та інших збірках. Особливу цінність для порівняльного дослідження міського права мають опубліковані збірники козацьких універсалів, які містять універсали-привілеї козацьких гетьманів та старшини [160]. Загалом необхідно констатувати, що в результаті проведеної великої роботи більшість привілеїв для українських міст опубліковано. Однак пошуки продовжуються на рівні невеликих містечок та сіл, яким також надавалося магдебурзьке право. Відтак до наукового обігу залучаються невідомі чи маловідомі привілеї. Зокрема привілей для міста Чемерівці дозволив стверджувати про одне з останніх дарувань магдебурзького

права, яке датується 1797 р. [84, с. 13]. Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що привілей є традиційним джерелом середньовічного міського права, характерним тільки для цього етапу історії міського права в Україні.

На відміну від привілеїв, ухвали (рішення) міських органів самоврядування посідають чільне місце серед джерел міського права впродовж всієї своєї історії [89, с. 45].

Загалом рішення органів міського самоврядування є важливими джерелами міського права, особливо це стосується правового регулювання громадянства міста, системи його управління, майна міської громади, прав та обов'язків (правового статусу) міщан.

Особливе значення для середньовічного міського права в Україні, яке загалом відносять до сім'ї магдебурзького права, мали такі джерела права як судові рішення. Схема поширення цих рішень на думку О.Б. Келлер, первинно виглядає так: Суд шеффенів Магдебурга, будучи найвищою інстанцією для міських судів багаточисельних міст, на запит конкретного міста або однієї із партій, що бере участь у процесі, надсилає вповні конкретні загальні і приватні настанови шеффенів у вигляді судових рішень [84, с. 14-16].

Масив збережених судових рішень, як опублікованих так і неопублікованих, великий. Цьому сприяла їх середньовічна систематизація у т. зв. судових книгах. Численні судові книги різних українських міст містять протоколи та рішення лавничих судів, міської ради, війта тощо. Практика їх опублікування сягає ще XIX і XX століть. У 1913 р. німецький вчений Пауль Реме опублікував рішення шеффенських судів Магдебурга, Лейпціга і Галле [203]. Судові книги українських міст публікувалися з ініціативи польських, українських, російських вчених, входили до матеріалів з історії України та українського права [202; 3; 180; 1; 2; 54]. У той же час чимало рішень міських судів залишаються неопублікованими і містяться в архівах, зокрема у Центральному державному історичному архіві України у Києві (ф. 59, 61), Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 52, 167), Головному архіві актів давних (ACAD – Archiwum Głowne Akt Dawnych) у Варшаві, державних архівах областей України, інституті рукописів Національної бібліотеки України імені Вернадського, відділі рукописів Львівської національної бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України (ф. 4,5), Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка. Неопубліковані судові рішення, використані в нашому порівняльному дослідженні міського права не стільки розширюють його джерельну базу, яка сама по собі є надзвичайно велика, а підкреслюють роль судів у розвитку міського права, шляхом санкціонування правових звичаїв та створення прецедентів на основі вирішення конкретних справ. При цьому зазначимо, що опрацьовані рішення, які зберігаються в архівних установах і не були раніше опубліковані, забезпечують репрезентативність джерельної бази, необхідну для досягнення завдань нашого порівняльного дослідження.

Джерела міського права та їх особливості з поміж іншого відрізняють середньовічне міське право в українських містах від міського права Нового часу. Нормативну форму міському праву Нового часу, на відміну від Середньовічного, надає держава. Відтак основним джерелом міського права стає нормативно-

правовий акт, прийнятий чи затверджений органами держави. Формування публічного міського права, основним джерелом якого є нормативно-правовий акт, - достатньо тривалий історико-правовий процес, тісно пов'язаний з державотворчими процесами. Ще у пізньому Середньовіччі та у ранній Новий час на землях Правобережної України, яка входила до складу Речі Посполитої, міське право зазнає спроб реформування, пов'язаного з трансформацією держави у конституційну монархію. Відомий англійський історик Норман Дейвіс так описує ці спроби: «Спроби реформ мусили чекати аж до другої половини XVIII ст.. Тієї пори величезна більшість з 1400 міст Речі Посполитої були невеличкими приватними адміністративними центрами з пересічною кількістю населення 750 чоловік, що жили переважно з сільського господарства... 1764 р. з ініціативи сейму була створена низка комісій *boni ordinis*, «доброго порядку», які вивчали тяжке становище окремих міст і рекомендували вдосконалення. Водночас були скасовані центральні органи єврейської автономії, зокрема й *Vierlandertag*, Рада чотирьох земель (Малопольщі, Великопольщі, Поділля та Волині), щоб зменшити рівень єврейського сепаратизму й створити єдиний міщанський стан... Якусь коротку мить здавалося, ніби міста Польсько-Литовської держави можна було б відродити до економічного процвітання й політичної незалежності... 1791 р. утверджено право доступу міщан до сейму, публічних посад і земельної власності. Але то був ілюзорний тріумф. Заходи Чотирирічного сейму були скасовані, перше ніж дали якийсь ефект. Після третього поділу 1795 р. міста Польсько-Литовської держави були віддані на ласку держав, що ділили країну, й мали власні традиції, які стосувалися належного місця міст у рамках політичного устрою, і ті традиції дуже відрізнялись від традицій Речі Посполитої» [46, с. 284]. Вхідження українських земель у кінці XVIII ст. – на початку ХХ ст. до складу Російської та Австро-Угорської імперій суттєво вплинуло на розвиток джерел міського права і тому доцільним є виокремлення основних характеристик цих джерел у зазначених державах.

Нове законодавче поле поступово поширювалося на українських землях Австрійської та Російської імперій. В Австрії (згодом Австро-Угорщині) воно формувалося через введення окремих законів і постанов. На думку І.Я. Терлюка у розвитку права Австрійської імперії важливим етапом стала середина ХІХ ст. Той період, передовсім, позначився виникненням і розвитком конституційного законодавства. Закони поділялися на: універсальні й партикулярні, правильні й виняткові. Правильні закони спиралися на загальні засади права, що були основою його системи, а виняткові – на засади необхідності або слушності. Право поділялося також на службове, право застави та канонічне. Правові норми, що сформувалися у 60-х роках ХІХ ст., проіснували до розпаду імперії [154, с. 297].

Досліджуючи міське право Львова Нового часу, В.П. Кіселичник згрупував та класифікував нормативно-правові акти тогочасного міського права: 1) закони та підзаконні акти Австрійської, а згодом Австро-Угорської монархії; 2) правові акти органів державної влади та органів крайового самоврядування; 3) статuti; 4) виборчі ординації; 5) регламенти; 6) рішення, ухвали; 7) розпорядження; 8) інструкції; 9) положення; 10) службові приписи [89, с. 50].

Зазначена класифікація дозволяє систематизувати джерельну базу вивчення міського права в українських містах Австрійської та Австро-Угорської монархій. Необхідно відзначити, що українськими вченими проведена велика робота, пов'язана з опублікуванням і введенням до наукового обігу тогочасних джерел міського права. Для нашого дослідження інтерес викликає опублікована у 2005 р. праця Романа Петріва «Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст. ст.)». Вона містить перекладені українською мовою проект Кромериської конституції 1849 р., октройованої австрійської конституції 1849 р., австро-угорської конституції 1867 р. та крайової конституції для Галичини 1850 р. [126]. Разом з тим український дослідник австрійських та австро-угорських конституцій Н. Гриб стверджує, що окремі норми конституцій Р. Петрівим перекладені не повно і апелює при цьому до праці польського дослідника С. Стажинського «Кодекс політичного права або Австрійські Конституційні закони» видання 1903 р. [205]. Відтак актуальними для порівняльного дослідження залишаються тексти конституцій німецькою мовою, а також стенографічні звіти австрійського парламенту [205]. На думку В. Кіселичника, окрім октройованої Конституції Австрійської держави від 4 березня 1849 р., основою законодавства про міські громади та самоврядування були тимчасовий Громадський закон від 17 березня 1849 р., Закон «Про основні засади організації громад» від 5 березня 1862 р. і прийнятий 12 серпня 1866 р. Галицьким крайовим сеймом «Закон громадський, зобов'язуючий в Королівстві Галичини і Володимерії разом з Великим Князівством Краківським» [89, с. 50]. З огляду на це, вчений переклав та опублікував Закон «Про основні засади організації громад» від 5 березня 1862 р., Статут королівського столичного міста Львова та Виборчу ординацію для громади королівського столичного міста Львова [89, с. 363-401]. Окрім того, повернув до наукового обігу опублікований з практичною метою Д. Савчаком збірник адміністративних законів [139, с. 1-68]. Закони Австрійської та Австро-Угорської монархій публікувалися також в офіційних виданнях – «Віснику державних законів» і «Віснику крайових законів» [21].

Таким чином, більшість законів, які є джерелами міського права в Австрійській та Австро-Угорській імперіях є опублікованими, а частина найважливіших із них перекладені українською мовою та систематизовані з метою наукових досліджень. Серед неопублікованих джерел найбільшу частку складають ті, де суб'єктами нормотворчості є територіальні громади та їх органи самоврядування. Це рішення міських рад, їх виконавчих органів (магістратів), крайових самоврядних та державних органів тощо. Як архівні матеріали вони зосереджені в ЦДІА України у м. Львові, державних архівах Львівської (ДАЛО) та Чернівецької (ДАЧО), Івано-Франківської (ДАІФО), Тернопільської (ДАТО) та Закарпатської областей (ДАЗО), відділі рукописів ЛНБ ім. Василя Стефаника НАН України. Пошук та порівняльний аналіз цих архівних матеріалів полегшується проведеною систематизацією і узагальненням їх в окремі фонди. Такими, наприклад, є ф. 52 «Магістрат м. Львова», ф. 146 «Галицьке намісництво», ЦДІА України у м. Львові; ф. 39 «Чернівецький міський магістрат», ф. 2 «Виконавчий комітет Буковинського сейму», ф. 1026 «Галицьке намісництво (у справах Буковини)» ДАЧО; фонд Оссолінських відділу рукописів

ЛНБ імені Василя Стефаника НАН України та багато інших. Ці фонди містять величезний масив джерел для порівняльного дослідження, аналіз яких, виділення типових за змістом і за формою стало можливим завдяки попередній дослідницькій джерелознавчій діяльності українських істориків права [86; 114; 26; 77; 173].

У цілому корпус історико-правових джерел міського права в українських містах Австрійської та Австро-Угорської імперії дозволяє виконати порівняльне дослідження з міським правом українських міст Російської імперії. Оскільки знання про міське право Нового часу у Російській імперії також має міцну і достовірну фактичну основу. Передусім це пов'язано з кодифікацією російського права, яка мала на меті створити цілісний законодавчий комплекс усіх виданих у Російській імперії нормативних актів (чинних і таких, що втратили чинність) [154, с. 260]. Відтак специфічним джерелом нашого дослідження є повне зібрання законів Російської імперії (далі ПЗЗ), відоме у трьох виданнях [129]. Більшість законодавчих актів, які регулювали відносини у містах, вміщені у другому та третьому виданнях. Друге видання вмістило законодавчі акти, прийняті до 1 березня 1891 р. Воно складалося з 55 томів і 125 книг, увібравши понад 60 тис. узаконень. І. Терлюк наголошує на раціональному підході цієї систематизації, оскільки видання виходило у світ щорічно і практично синхронно слідувало за суспільними подіями і явищами. Третє видання ПЗЗ, незакінчене, також виходило щорічно, до 1916 р. і хронологічно охоплювало період від березня 1881 р. до кінця 1913 р. Складало воно 33 томи з відділеннями, як і Друге видання, вмістивши понад 40 тис. законодавчих актів [154, с. 262]. Зрозуміло, що до ПЗЗ увійшли найважливіші законодавчі акти міського права – Міське (Городове) положення від 12 червня 1870 р. та Міське (Городове) положення (1892 р.), які були законодавчою основою відповідно міської реформи та міської контрреформи у Російській імперії.

Більшу за обсягом частину джерел міського права складають рішення органів міського самоврядування – міських дум, міських управ та їх голів. Оскільки одним із принципів діяльності міських дум був принцип гласності, всі рішення (ухвали) міських дум, міський бюджет і звіт про його виконання, звіти управ підлягали опублікуванню. Опубліковані рішення певним чином систематизувалися, типологізувалися сучасними дослідниками міського самоврядування та міського права українських міст Російської імперії [178; 174]. Неопубліковані та не введені у науковий обіг акти органів міського самоврядування зазвичай зберігаються у фондах міських дум та управ державних обласних архівів. Зокрема, предметом нашого дослідження були відповідні фонди Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Полтавської області (ДАПО) та інші. Це пов'язано з тим, що міська реформа на українських землях Російської імперії була запроваджена спершу в Києві, Миколаєві, Полтаві, Харкові та Херсоні. Ці ж архіви містять фонди урядових органів, які здійснювали нагляд за міськими громадами та їх органами. Деякі з них вивчалися та залучалися у наукових обіг спеціальними історико-правовими дослідженнями [59]. Зважаючи на особливе місце поліції у структурі державного механізму Російської імперії, значний

інтерес становлять архівні матеріали, які відображають роботу поліції міст, а також жандармерії [49; 50; 51; 52; 53].

Таким чином, джерельна база порівняльного дослідження міського права в українських містах середини XIX – початку XX століття не менш багата, ніж джерельна база середньовічного міського права. Попри історичні відмінності двох основних етапів у розвитку міського права в Україні, усю видову різноманітність джерел, які дозволяють здійснити його порівняльне дослідження можна звести до наступного: 1) законодавчі акти; 2) публічні та публічно-приватні акти; 3) приватноправові акти; 4) наукові праці.

Усі інші джерела бачаться додатковими, необхідними для підсилення наукової аргументації дослідження.

Саме така джерельна база відповідає концептуальному підходу та методології дослідження.

1.3 Методологія порівняльно-історичного дослідження міського права в Україні

За останні двадцять років, тобто практично після здобуття Україною незалежності, простір наукових досліджень історико-правової науки зазнав неабияких змін. Одна з них торкнулася й дисципліни під узагальнюючою назвою «порівняльна історія права». Реалізація задуму щодо створення такої історії права, який супроводжував розвиток української історії права від її початків, передбачає розгляд часових відмінностей, котрі впливають із претензій будь-якого права на тривалість у часі та повторюваність. Саме тривалість у часі та повторюваність спонукає істориків права до пошуку тих правових конструкцій, правових норм і інститутів права, які їх забезпечують.

Традиційним методом такого пошуку для українських істориків права був порівняльний метод, основним результатом застосування якого є розуміння, що історія та право, за умови його розуміння як інституціонального механізму реалізації та практичного адміністрування справедливості [97], є взаємозумовленими величинами. Відтак у ХХІ столітті порівняльно-історичне правознавство стало одним із найновіших напрямів досліджень фундаментальних історико-правових понять, серед яких і поняття міське право.

Про актуальність концептуальних та методологічних розробок проблем історії міського права в Україні свідчать численні гострі дискусії навколо них. Останнім часом проблема формування та генези міського права привертає увагу вітчизняних науковців.

Основні підходи, у т. ч. порівняльний, до визначення міського права як суспільного феномена почали формуватися вже в контексті української історико-правової науки ХІХ – початку ХХ століття. До порівняльного аналізу міського права зверталися історики, історики права М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, С. Іваницький-Василенко, Ф. Леонтович, М. Максимейко, О. Малиновський, Ф. Тарановський, М. Ясинський, М. Чубатий, Я. Падох, А. Яковлів та інші.

В останнє десятиліття інтерес до вивчення історії міського права в Україні, в тому числі й аналізу поняття міського права, його форм, функцій, істотно зростає у вітчизняній науці. За даною тематикою можна виділити наукові праці П. Гураля, Т. Гошко, С. Білостоцького, О. Заяця, М. Капраля, В. Кіселичника, М. Кобилецького, В. Кульчицького, Н. Толкачової, О. Ярмиша. Але на цьому благодотворному фоні привертає увагу те, що феномен міського права як історичного виду муніципального права залишається поза межами порівняльних досліджень та концептуального осмислення. Відтак у даній роботі акценти зміщено у бік виявлення концептуальних засад порівняльної історії міського права.

Історія держави і права України як наука розвивається, не тільки накопичуючи нові знання про свій предмет, а й формулюючи нові напрями наукових досліджень, серед яких виділяється порівняльно-історичне правознавство. Методологічна база цього наукового напрямку інтенсивно розвивається, сприяє становленню філософії історії держави і права України, формуванню нових наукових підходів, зрештою, постановці проблем

узагальнюючого характеру, їх актуалізації для сучасної Української держави і права.

Серед таких наукових проблем важливе місце займає історія міського права в Україні. Розвиток саме цієї частини історії держави та права передбачає врахування традиційних підходів і новацій.

Загалом історія міського права є традиційним предметом дослідження української науки історії держави і права. Українські історики права ХІХ – початку ХХ ст.: М. Владимирський-Буданов, С. Іваницький-Василенко, Ф. Леонтович, М. Максимейко, О. Малиновський, Ф. Тарановський, М. Ясинський та інші в умовах становлення вітчизняної історико-правової науки започаткували підхід до вивчення міського права як самостійного, специфічного правового явища. Фактично тоді ж були сформовані методологічні настанови, які успішно застосовувалися для дослідження міського права. Традиційними серед них для вітчизняних вчених при вирішенні проблеми співвідношення історії міського самоврядування та міського права з іншими напрямками історико-правових досліджень, з іншими науковими дисциплінами були наступні: 1) зв'язок історії права з іншими юридичними і політичними науками полягає в тому, що історики права не можуть проводити дослідження відірвано від відповідних теорій, понять і методів юридичних і правових наук; 2) хоча історичні частини окремих галузевих юридичних дисциплін частково включають історико-правові знання, спеціальне історичне вивчення права не складає головного предмету таких наук; це доля історії права як самостійної спеціальної історико-правової дисципліни; 3) історія права є розділом загальної історії, тому вивчення історії права немислиме без знайомства з історією того чи іншого народу; 4) історія права є не тільки розділом загальної історії, вона виділяється з неї по відособленому об'єкту вивчення і за специфічною обробкою вивченого матеріалу, що призводить до осмислення історичного процесу з погляду правових цінностей; 5) історія права є необхідною складовою частиною історії культури, бо право - найважливіше явище суспільного життя людей [30].

Кожне з цих методологічних положень розвивається у працях окремих авторів. Зокрема, безпосередній зв'язок історії міського права з історією міст і міських громад знаходимо у Ф. Тарановського та Я. Падоха. Ф. Тарановський відзначав, що у Німеччині наприкінці ХІІ ст. згідно з наданими містам привілеями формується модель вільної міської громади, виникає місто в юридичному розумінні як громада вільних людей в укріпленому місці, з правом власної юрисдикції і самоуправління, правом на ведення торгівлі та утворення цехів [152].

На особливу увагу сучасного дослідника історії міського права заслуговують праці Я. Падоха, присвячені німецькому міському праву. Узагальнюючи матеріал про виникнення міст у правничому розумінні, автор стверджує, що багато середньовічних міст утворились безпосередньо з давніх римських міст, які колись у великій кількості виникли на заході та півдні Європи. Розгромлені під час мандрівки народів, вони зовсім занепали, але в них збереглись групи ремісників та купців, які і утворювали вільні громади міського поселення. Ці міста віджили після забезпечення кордонів, а давні вільні купецькі громади стали основою нових міських громад. Я. Падох пов'язує історію міського

права з історією виникнення та розвитку союзів міст. Такі союзи ставили перед собою завдання – солідарність, взаємна допомога і зосередження спільних маєткових засобів, необхідних у боротьбі[122].

Більшість істориків права XIX – початку XX ст. розуміють міське право як багатоаспектне явище. Такі дослідження дають цінну інформацію про життя міста, розвиток ремесла, торгівлі, умови життя міщан, умови набуття міського громадянства, соціальну структуру міського населення, суд і правосуддя, міську архітектуру, психологію міста, міські звичаї тощо. З огляду на це у дослідженнях міського права вповні реалізується об'єктивний, глибинний зв'язок загальної історії та історії права. Зрештою дослідження міського права – це завжди компроміс між радикальними політичними та цивілізаційними підходами до вивчення історії, оскільки міське право – це явище і політичної, і матеріальної, і цивілізаційної історії.

У той же час міське право є зібранням цивільних, адміністративних, державних, кримінальних, процесуальних та інших норм. Отже історичні частини галузевих юридичних наук насправді включають знання про нього. Але як цілісне явище міське право вивчають історики права. Одним із перших у вітчизняній історико-правовій науці юридичний підхід до аналізу міського права застосував С. Іваницький-Василенко. У науковій розвідці «Джерела магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині» він не стільки зупинявся на історичних проблемах магдебурзького права в Україні, а намагався з'ясувати зміст норм міського права та порівняти їх з аналогами у німецьких містах [73, с. 123-131]. По суті С. Іваницький-Василенко є одним із фундаторів порівняльно-історичного підходу в дослідженні історії міського права в Україні.

Найбільш суперечливими та дискусійними є результати реалізації методологічних настанов про неможливість вивчення історії міського права без знайомства з історією українського народу. Видатні українські історики, представники обох знаних історичних шкіл (народницької та державницької) загалом негативно оцінювали роль міського права в певні періоди історії українського народу.

Загальновідомою є оцінка магдебурзького права М. Грушевським. Д. Дорошенко, в свою чергу, при вивченні історії магдебурзького права на українських землях в період литовського правління, висвітлює негативні сторони цього правового явища для українського населення. Він наголошує, що міське самоврядування не мало своїм наслідком покращення економічного розвитку міщан. Вони були тісно замкнені в мурах свого міста, участі в сеймі не брали. Місце православних міщан в суто українських містах заміняв чужий впливовий елемент: поляки та німці; а в економічній сфері з'явилися сильні конкуренти: вірмени та євреї. Не було кращим становище українського міщанства і в період польського правління. Найбільший удар українському міщанству при запровадженні німецького права наносився тим, що в привілеях на магдебурзьке право зазвичай говорилося, що посади в органах місцевої влади можуть займати лише католики, а оскільки католиками були німці та поляки, то вони досить швидко зосередили в своїх руках всю муніципальну владу, обмежуючи русинів у торгівлі, ремеслах, в купуванні будинків.

Щоправда серед істориків не всі стоять на таких позиціях. Загалом позитивно оцінював роль магдебурзького права І. Крип'якевич.

Більшість вчених визнає, що міське право є невід'ємним явищем української культури. Причому таким, яке увібрало як традиційні українські культурні цінності, так і привнесені європейські. Не випадково знаходимо у М. Владимирського-Буданова термін «львівське міське право» [24]. Тобто класичне німецьке міське право шляхом поширення на всю центральну та східну Європу протягом століть змінило свою «національну» належність, стало явищем європейської правової культури. Відтак основою міського права в Україні була успадкована русько-литовсько-польська-німецька правова традиція, що не може розглядатися інакше, як органічна частина західної (європейської) традиції права. В контексті європейської правової культури до дослідження міського права звертаються чимало європейських істориків права. Наприклад, Гарольд Берман у дослідженні процесів формування світських правових систем в Європі присвятив міському праву одну з глав своєї фундаментальної праці «Західна традиція права: доба формування». У контексті загальної правової історії розглядають міське право сучасні українські дослідники О.І. Харитонova та Є.О.Харитонов у праці «Порівняльне право Європи».

Таким чином, багатий науковий досвід наших попередників створив умови для спадкоємності у дослідженнях міського права і можливості для новацій на основі сучасного методологічного інструментарію.

Принциповою новацією сучасної історії держави і права України стало розуміння поняття «міське право». У сучасних дослідженнях термін міське право застосовується принаймні у трьох значеннях: 1) природне право громади на самоврядування, основою якого є свобода громадян, право на самоврядування з власним судочинством, право участі в управлінні торговельними і ремісничими об'єднаннями, право на фортифікаційні споруди, а також право на прийняття власних статутів; 2) право як сукупність актів органів міського самоврядування, звичаєве право, яке сформувалося безпосередньо в умовах міста; 3) право на отримання міського громадянства, тобто правовий зв'язок між міщанами (громадянами) та міською громадою [86, с. 102-110].

Отже, засади сучасного дослідження міського права в Україні вимагають трьохрівневого підходу, внутрішнього і зовнішнього порівняння.

Безумовно, сучасне розуміння міського права можна застосовувати в історико-правових дослідженнях дуже обережно, зважаючи на його теоретичну умовність. Ця умовність пов'язана з не завжди адекватним застосуванням сучасної термінології до понять XI–XIX століття, які неможливо повністю ідентифікувати з теперішнім. Відтак неможливо абстрагуватися від необхідності періодизації історії міського права в Україні, яка не проведена. Фрагментарні спроби її проведення за різними критеріями можна узагальнити у таких схемах. Перша схема передбачає змістовний поділ історії міського права на такі періоди: 1) ранньофеодальне руське міське право; 2) магдебурзьке право; 3) міське право українських міст у складі Австрії, Австро-Угорщини, Росії; 4) міське право періоду українського відродження; 5) радянське міське право; 6) сучасне українське міське право. Загалом ця схема, як і будь-яка інша страждає

неповнотою. Наприклад, на думку М. Кобилецького, сумнівною є думка про поширення магдебурзького права на Закарпаття. Деякі дослідники відкидають існування міського права як явища в радянський період історії України. Загалом для порівняльного дослідження найбільш переконливим є виділення двох епох (без перебільшення) міського права. Йдеться про середньовічне міське право (XIII – XVIII ст.) та модерне міське право (середина XIX – початок XX століття). Середньовічне міське право створює унікальні можливості для порівняння не тільки тому, що набуло значного поширення в Україні. Н. Толкачова, аналізуючи середньовічне звичаєве міське право, справедливо зауважує: «міські общини мали більше спільного одна з одною, ніж з тими країнами, в яких вони знаходилися. Якими б вони не були різноманітними, вони всі володіють спільною самосвідомістю міських спільнот, і всі мали схожі правові інститути – усі вони управлялися системою міського права» [156, с. 253-260]. Порівняння міського права в середньовіччі містить для науковця багато викликів, оскільки йдеться про формування карти поширення міського права, встановлення зв'язків між «материнськими» та іншими містами, аналіз сімей міського права тощо. Гіпотетично можливим є вирішення наукового завдання формування поняття «українське середньовічне міське право».

На відміну від середньовічного міського права, яке загалом було звичаєвим і феодальним, норми міського права другої половини XIX – початку XX століття виходять від громади та уповноважених нею для правотворчості органів. На зламі XIX та XX ст. на українських землях Австро-Угорщини та Росії формується модерне самоврядування, відроджується міська демократія, характерна для ранньої історії Європи. В українських містах втілюються різні самоврядні моделі – австрійська та російська. Отже, порівняльне дослідження збагачується зовнішнім порівнянням, отримує певні політичні стимули і додаткові завдання, оскільки цей період розвитку самоврядування формує сучасну традицію для українських міст. На перший план дослідження виходить статутне право, аналіз якого вже має не тільки теоретичний, а й прикладний характер.

Здійснене нами дослідження дає змогу стверджувати про доцільність виділення окремого наукового напрямку історії держави та права України – порівняльної історії права, що дозволить, з одного боку, приділити належну увагу питанням методологічного забезпечення порівняльних історико-правових досліджень, а з іншого, — розглядати історико-правовий процес у єдності його складових частин.

Аргументом на користь такого виділення є традиція порівняльних досліджень в українській науці історії держави та права, яка сформувалася у процесі становлення науки. Порівняльне дослідження еволюції українського права здійснювалося як на макрорівні, так і на мікрорівні. Серед порівняльних досліджень особливе місце займає історія міського права в Україні. Актуальність порівняльних досліджень міського права посилюється завдяки сучасним процесам демократизації суспільства. Міське право історично зосереджувалося як право громади – вільних рівноправних осіб, які захищають свої інтереси. Попри активні процеси державно-правових змін та втручання законодавця міське право переконливо доводило свою життєздатність, його розвиток був невід'ємно пов'

язаний з поширенням на українських теренах концепції природного права, з дотриманням невідчужуваних життєвих прав людини. Сучасний науковий інтерес до цієї сфери на вітчизняному дослідницькому просторі дає можливість сподіватися на демократичний напрям розвитку нашої держави.

У той же час в сучасній українській історико-правовій науці немає єдиної думки, що таке порівняльна історія права, у т. ч. міського. Склалася певна тріада у розумінні цього поняття – наука, напрям у науці, метод дослідження. Проте більшість вчених визнає, що сучасне порівняльне правознавство на початках формувалося саме як порівняльно-історичне правознавство. Ще на початку ХХ ст. німецький вчений І. Колер відзначив, що порівняльне правознавство показало гідний подив розвитку права, про який до того не мали ніякого уявлення [98, с. 4]. Саме тому порівняльна юриспруденція називалась також загальною історією права, бо її завдання – вивчити право всіх народів, як існуючих сьогодні, так і зниклих, при цьому вивчити його не тільки у відношенні суб'єктивного правового порядку, але і в відношенні здійснення правового порядку, правового життя суб'єктів [98, с. 35].

Саме як порівняльна історія права загальна історія права була затребуваною російською правовою дійсністю другої половини ХІХ ст., в час становлення багатьох вчених, яких звикли відносити до фундаторів української історико-правової науки. Зміни, які проходили у пореформеному російському суспільстві, вимагали прогресивних правових начал [132, с. 51]. Окрім того, наука історії права майже до 60-х років ХІХ ст. ототожнювалась з історією законодавства, при цьому остання була лише історією законодавчих пам'яток (об'єктів зовнішньої історії) і не стосувалася історії юридичних норм та інститутів права [179, с. 5].

Загалом у Російській імперії, до складу якої входила більша частина українських земель, у другій половині ХІХ ст. історія права на юридичних факультетах викладалася як порівняльна історія. Яскравим прикладом цього була кафедра права найзнатніших, як давніх, так і сучасних народів Харківського університету. Серед її викладачів були як піддані Російської імперії, так і іноземні вчені. На кафедрі читалися курси історії римського права, приватного права франків, германців, англосаксів та ін. [177, с. 9].

Серед курсів, які викладались на юридичному факультеті Харківського університету, є й ті, які мали безпосередній стосунок до порівняльної історії права – загальна історія, історія іноземного законодавства. Серед викладачів цих курсів професор М.О. Максимейко – визначний дослідник історії російського та українського права (з 1925 р. член-кореспондент АН УРСР) [177, с. 114].

Серед кафедр юридичного факультету Київського університету порівняльна історія права викладалася на кафедрах історії слов'янського законодавства та історії найважливіших законодавств – древніх і нових [177, с. 151]. Професори Київського університету зробили чималий внесок у розвиток порівняльної історії права як науки. Зокрема, М.Д. Іванішеву – одному з перших українських юристів – належить думка про необхідність вивчення слов'янського законодавства для пояснення стародавнього російського права [96, с. 64]. Професор М.Д. Іванішев, якого вважають представником історичної школи права, саме у питаннях історичного порівняння дещо відходив від її фундаментальних положень і

розвивав своє бачення методології історико-правових досліджень.

На думку О.М. Ковальчука «М.Д. Іванішев йшов навпаки: від фактів до висновків. Він не нав'язував якусь теорію правового розвитку для всіх народів. Представники історичної школи ігнорували існування яких-небудь систем права, крім римського і німецького. Вони не надавали значення вивченню іноземного права і тим самим порівняльному підходу, а тому не могли знайти пояснення існуванню міжнародного права; не брали до уваги можливість взаємного впливу права різних національностей і перемогу більш розвинутої системи права. З позиції історичної школи права окреме право настільки пов'язане з розвитком окремої нації і народу, що воно не може бути використане іншим народом. Тому будь-яке правове запозичення вступає в суперечність з власним «народним духом». Така теза віддаляла історичну школу права від порівняльного методу. Звертання М.Д. Іванішева на відміну від історичної школи права до джерела права було не кінцевою метою, а лише засобом, матеріалом для полегшення пошуку системи правових понять» [96, с. 67].

Сучасник М.Д. Іванішева професор Київського університету О.

Котляревський зазначав, що заслуга першого наукового застосування порівняльного методу до розробки деяких питань слов'янського права належить М.Д. Іванішеву [100, с. 1-2]. На нашу думку, М.Д. Іванішев сформував важливу методологічну тезу, без якої неможливо було б розвивати сучасний історико-юридичний порівняльний метод – необхідність порівняння джерел права.

Постать учня М.Д. Іванішева М.Ф. Владимирського-Буданова не менш визначальна для становлення методологічних засад порівняльної історії середньовічного міського права. О.М. Ковальчук стверджує, що «для дослідження правових явищ М.Ф. Владимирський-Буданов використовував також термін, який ми тепер називаємо історико-порівняльним методом. Вчений підкреслював: «щоб уникнути крайнощів історичної школи історики права повинні вміти виділяти схожі явища у різних народів, які можна пояснити єдністю фізичних і психологічних законів природи людини. Це дасть можливість запозичувати деякі правові норми одного народу в іншого. Але при вивченні правових систем різних країн головна мета зіставлення повинна бути відображена у висновках не тільки про їх схожість, а й про відмінність. Саме ці відмінності становлять національні особливості кожного права» [96, с. 87]. Відтак М.Ф. Владимирський-Буданов постулює ще один важливий методологічний принцип порівняльної історії права, наголошуючи, що «при вивченні загальної історії права головною метою такого вивчення є узагальнення схожих рис, при вивченні національного права – висновок не тільки схожих, а й відмінних, що становлять національні особливості» [22, с. 2]. Цю методологічну установку вчений реалізує і в дослідженні міського права.

Методологічні розробки М.Ф. Владимирського-Буданова засвідчили про формування наукової школи порівняльної історії права, яка об'єднувала професорів Київського університету, які обрали порівняльно-історичний метод основним для своїх історико-правових досліджень [22, с. 3-5].

Порівняльна історія права розвивалась й професорами іншого університету на українських землях – Львівського. Спроби її методологічного та

організаційного оформлення пов'язані з іменем О. Бальцера, професора, декана юридичного факультету, ректора Львівського університету у 1895-1896 рр. Будучи ректором, проф. О. Бальцер запропонував міністру освіти у провідних університетах Австро-Угорщини створити кафедру порівняльної історії слов'янського права, а також виступив з проектом аналогічного наукового журналу. Для початку О. Бальцер хотів створити таку кафедру у Львівському університеті, але не знайшов відповідного професора, який би зміг її очолити [83].

Для наукових праць проф. О. Бальцера також характерним є порівняльний підхід. Він, зокрема, вивчав взаємні впливи німецького та польського міського права, самоврядування та право вірменських національних громад [181]. Традицію порівняльних досліджень розвинув П. Домбковський (1877-1950) у наукових працях «Польське приватне право», «Галицькі судові книги часів польських» [177, с. 187]. Порівняльні дослідження в царині історії права здійснювали також українські дослідники, об'єднані Науковим товариством ім. Тараса Шевченка. Правнича комісія при історико-філософській секції НТШ вела порівняльні дослідження державно-правового розвитку України в різні періоди її історії. Вона видавала «Часопись правничу і економічну», у якій систематично подавалася інформація про дослідження М. Владимірського-Буданова, М. Максимейка, О. Малиновського [177, с. 189-190]. Зрештою фундаментальна праця про міське право «Німецьке право в Польщі й Литві» була опублікована 1904 р. у Львові українською мовою.

Таким чином, у другій половині XIX ст. порівняльно-історичні дослідження вже були систематичними і організаційно оформленими. Але на той час в юридичній науці не було єдиної думки, що таке порівняльне чи порівняльно-історичне правознавство. Тогочасний російський вчений С.А. Муромцев писав, що «коренное заблуждение состоит в том, что сравнительное изучение истории права склонны считать особой наукой вместо того, чтобы видеть в нем вообще важный элемент истории права» [112, с. 182]. Своє роз'яснення цієї проблеми запропонував Ф.В. Тарановський, якого справедливо вважають одним з фундаторів української історико-правової науки. У знаковій праці «Підручник енциклопедії права» вчений співвідносить порівняльно-історичний метод і порівняльне правознавство [151].

З позицій позитивізму він вважає «сравнительное правоведение выдвинулось и сложилось на почве позитивного систематического изучения права и находится с ним во внутренней нерозрывной связи. Наряду с этим однако сравнительное правоведение выступает и как особый вид догматической юриспруденции. .. И в качестве догматической дисциплины, сравнительное правоведение опирается на позитивное историческое понимание права. Сравнительно-догматические конструкции имеют смысл только применительно к материалу положительного права одной и той же основной стадии развития» [153, с. 208-209].

Багатий науковий досвід українських істориків права XIX - початку XX ст. створив умови для наступності у порівняльних дослідженнях міського права і можливості для новацій на основі сучасного методологічного інструментарію. Сучасний методологічний інструментарій заснований на розумінні порівняльних

правових досліджень, які проводяться з метою виявлення загального та особливого, окремих норм права, принципів права, інститутів права, галузей права. Інакше кажучи, в якості предмета порівняльних правових досліджень може виступати будь-який елемент правового регулювання, закріплений у джерелах права [150, с. 335].

Однак все, що не входить в джерела права, знаходиться в сфері реального життя, не може бути предметом порівняльних правових досліджень.

Відтак об'єктом порівняльних правових досліджень є джерела права, які закріплюють предмет цих досліджень. Це створює певні проблеми для дослідника і ставить певні вимоги до нього. На думку М.С. Кельмана, дослідник історії права повинен поєднувати якості догматика й історика права. «Відмінність якості догматика й історика права зводяться у своїй сутності до того, що для першого на першому місці стоїть сама система, для другого – розвиток права, його еволюція. Тому догматик розглядає право якогось колись існуючого періоду, вивчає його як позитивне право того часу і він же, якщо має якісність історика, виявляє це позитивне право у зв'язку з попереднім і подальшим періодами. Технічно неправильність виникає, коли при вивченні позитивного права, що колись існувало, ігнорується історія права в його еволюції, і навпаки, коли історик права ігнорує систему (догму права)» [85, с. 330].

Необхідно відзначити, що чимало дослідників історії міського права, особливо середньовічного, свідомо відмовляються від порівняння тільки джерел міського права. Зокрема, лейпцігський історик Рудольф Кьотшке (1867-1947 рр.), який за принципом, що «при дослідженні історичного життя можна керуватися не лише письмовими згадками, але потрібно залучати всі сфери пов'язав історію міського права з історією міст, мови, економіки, суспільства, міграційного (колонізаційного) руху». Постійне розширення завдань історико-правових досліджень, їхніх об'єктів та предметів почасти зумовили спеціалізацію історико-правових методів. У процесі спеціалізації на базі методологічних установок порівняльної історії права сформувався історико-юридичний порівняльний метод. М.С. Кельман виробив умови застосування цього методу. «Перша умова правильності застосування історико-юридичного, порівняльного методу – порівняння пам'ятників, найбільш близьких за часом їх створення» [85, с. 338]. Виконання цієї умови можливе при проведенні процедур догматичного правового дослідження, які включають пошук та відбір джерел права, які містять діючі на той історичний час норми. Для дослідження міського права, особливо середньовічного, це одне з найважливіших завдань, яке ускладнюється неминучими неточностями при перекладі з мови оригіналу, відсутністю джерел, здатних забезпечити системний аналіз порівнюваних норм чи інститутів. Щоправда, ці труднощі можна нівелювати наступним прийомом догматичного дослідження – історичним тлумаченням джерел та норм права. Відбір пам'яток міського права, відображений у другому підрозділі першого розділу нашого дисертаційного дослідження показав, що важливішою є друга умова застосування історико-юридичного порівняльного методу. «Друга умова, що дає змогу порівнювати й найбільш роз'єднані в часі пам'ятники – обмеженість системи і близькість їх вихідних пунктів (начал). Тут уже виявляється й дія методу цілого.

Ціле може акцентуватися національною близькістю, загальними історичними долями, економічним побутом тощо» [85, с. 338]. Вихідні начала міського права на кожному з етапів його історії дійсно були єдиними, обумовленими історією міських громад, міського самоврядування, відносинами з державою тощо.

Третя умова правильного застосування історико-юридичного порівняльного методу – обережна реконструкція. М.С. Кельман зазначає, що реконструкція передбачає включення в дослідження матеріалу, якого не вистачає з історії іншого права, для своєрідного заповнення прогалів в історичних джерелах права, що вивчається [85, с. 339].

Порівняльна історія міського права створює можливості для такої обережної реконструкції. Наприклад, коли з допомогою пізніших привілеїв, що підтверджують попередні, реконструюються їх положення.

Перевірка достовірності джерел також є обов'язковою умовою застосування історико-юридичного порівняльного методу. Для цього використовують низку методів і прийомів. Серед власне юридичних можна назвати термінологічний (відповідність термінів документа часу його створення), герменевтичний та інші.

Зважаючи на величезний масив джерел середньовічного міського права, ми відбирали для порівняльного дослідження ті із них, достовірність яких доведена науковими дослідженнями. Що ж стосується міського права Нового часу, то завдання перевірки достовірності його джерел полегшується практикою офіційної публікації як в Австрійській (Австро-Угорській), так і в Російській імперіях.

Відбір для порівняння джерел міського права передбачає також їх класифікацію як окрему дослідницьку процедуру. Джерела міського права були класифіковані за суб'єктами правотворчості та юридичною силою. Класифікація джерел описана у підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження».

У власне порівняльному аналізі було використано два види критеріїв порівняння: нормативні і функціональні. Нормативні критерії – це ознаки, властивості, характерні безпосередньо порівнювальним нормам права, інститутам або галузям права. Функціональні критерії лежать за межами порівнюваних фрагментів. Найчастіше в цій якості виступають соціальні проблеми, для вирішення яких використовуються відповідні норми права, правові інститути або галузі права [150, с.339-340].

Для порівняльного дослідження міського права цілком слухна методологічне положення російського компаративіста А.Х. Саїдова, який стверджує, що правові інститути і норми вважаються порівнюваними, якщо вони вирішують подібну соціальну проблему, хоча і діаметрально протилежним способом. Одні й ті ж соціальні проблеми можуть бути урегульовані з допомогою різних засобів, але цей перелік засобів, якими могло б скористатися право не можна вважати необмеженим. Зустрічаються ситуації, коли сама соціальна проблема об'єктивно диктує одне-єдине рішення [140, с. 52].

Справді, норми міського права регулюють специфічні урбаністичні відносини, вирішують проблему децентралізації влади, розвитку місцевого самоврядування. Відмінності у засобах вирішення цих проблем особливо помітні у міському праві Нового часу. Проте при такому методологічному підході існує небезпека ототожнення порівняльного дослідження з теоретичним. Г. Гегель

відзначив, що «сравнительный метод можно применять с одинаковым успехом во всех областях знания, но должны кроме того, особенно подчеркнуть, что одно лишь сравнение не может дать удовлетворение научной потребности и что достигнутые этим методом результаты, должны рассматриваться как дополнительного, хотя и необходимые для подлинно постигающего познания» [28, с. 274].

На рівень теоретичних узагальнень вивести результати порівняльного дослідження історії міського права можливо лише за умов синтезу історико-юридичного порівняльного методу з іншими спеціальними методами історико-правової науки, насамперед генетичним, реконструктивним та методом періодизації.

Відтак у дисертаційному дослідженні для встановлення його хронологічних меж, виділення основних етапів історії міського права, обґрунтування джерельної бази використано історико-правовий метод з методичними прийомами генетичного членування (етапи генези міського права), конкретно-історичного (послідовні зміни змісту та форми міського права) та ретроспективного дослідження (наступність у розвитку міського права, його трансформація з приватного у публічне).

Висновки до розділу 1

Українська історіографія міського права має поважні традиції, серед яких традиція порівняльних досліджень, яка поширювалася у конкретні історичні епохи і служила дороговказом для історіографів – від фундаторів української історико-правової науки до представників окремого дослідницького напрямку сучасної української історії держави та права – історії місцевого самоврядування та самоврядного права. Визначальними критеріями для віднесення наукових знань до історіографії міського права є міське право як об'єкт чи предмет історико-правових досліджень і порівняльний концептуальний підхід чи метод порівняльного правознавства як її методологічна основа.

Проведений історіографічний огляд наукової літератури свідчить, що порівняльний аналіз в історії міського права не був самостійним напрямом ні історико-правових, ні історичних досліджень. Однак саме порівняльний концептуальний підхід дозволяє виявити загальне та особливе у розвитку міського права в Україні, пов'язати в єдине ціле історико-правові процеси в українських містах протягом тривалого історичного часу.

Емпіричний матеріал дослідження так чи інакше можна узагальнити у поняттях «норми міського права», «інститут міського права та «джерела міського права». І саме поняття «джерело міського права» покладено в основу формування джерельної бази дослідження. Його зручність полягає у використанні більшістю вчених джерела права в матеріальному розумінні та джерела права у формальному розумінні. За таких умов результативним для нашого дослідження стало використання термінів «джерело міського права» (наприклад, звичаєве право) та «джерело норм міського права» (наприклад, формалізоване рішення органу місцевого самоврядування). Відтак джерельну базу порівняльного дослідження міського права складають джерела міського права у матеріальному

та формальному (формально-юридичному) сенсі.

У підрозділі обґрунтовано подібність та відмінність джерел міського права Середньовіччя та Нового часу. Подібність джерел середньовічного міського права та міського права Нового часу стосується, насамперед, таких ознак як єдині межі юрисдикції (вони поширюються на жителів міст) та нормативність. Відмінності пов'язані з обов'язковістю (більшість джерел середньовічного міського права приймаються з дозволу (привілей) держави, тоді як більшість джерел міського права Нового часу приймаються від імені держави, та юридичною силою джерел (міське право Середньовіччя не сформувало стійкої та чіткої ієрархії джерел за юридичною силою, тоді як міське право Нового часу – ієрархічне). До того ж джерела середньовічного міського права – це джерела приватного права, тоді як міське право Нового часу – публічне.

Багатий науковий досвід українських істориків права XIX – початку XX століть створив умови для наступності у порівняльних дослідженнях міського права і можливості для новацій на основі сучасного методологічного інструментарію.

У підрозділі описані складові цього інструментарію – конкретні методи та прийоми дослідження. Позитивною стороною трансформації порівняльного підходу історико-правової науки у її метод є подальша його спеціалізація. У підрозділі дослідження описано історико-юридичний порівняльний метод як спосіб з'ясування позитивного міського права в його історичному розвитку. Окрім того з'ясовано пізнавальні можливості інших історико-юридичних методів, які доповнюють основний метод, а саме: генетичного, методу періодизації, реконструктивного методу і доведено необхідність синтезу історико-юридичного порівняльного методу з цими методами.

У підрозділі констатовано, що методи та процедури порівняльного дослідження міського права здатні забезпечити такий рівень знань про нього, який не здатний забезпечити ніякий інший загальний чи спеціальний метод.

РОЗДІЛ 2

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСЬКЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XII – XVIII СТОЛІТТЯХ

2.1 Загальне та особливе у становленні середньовічного міського права в українських містах

Особливу роль у формуванні політичної та правової свідомості в Україні відігравали і продовжують відігравати міста. Історично міське самоврядування та міське право, відображаючи політичні, соціально-економічні, національно-культурні, правові та інші особливості різних міст сприяло набуттю ними своєї індивідуальності, посилювало почуття належності людини до певної міської громади.

Дослідження багатоманітних аспектів міського права в Європі показує формування на певному історичному етапі специфічних «сімей міського права». У рамках таких сімей схожими для міст були не тільки норми права, а й органи самоврядування, правова культура, правосвідомість тощо.

Якщо враховувати відправну тезу про те, що міське право в Європі є категорією наднаціональною, явищем, здатним до постійної трансформації та адаптації, з науковою метою доцільно вирізняти поняття «традиція міського права». Відтак може йтися про традицію міського права в Україні, започатковану та сформовану у Середньовіччі. У багатьох аспектах вирішальний вплив на формування цієї традиції справило магдебурзьке право. Однак дослідники магдебурзького права в Україні дійшли обґрунтованого висновку, що ототожнювати аутентичне магдебурзьке право з міським правом українських міст неможливо навіть у Середньовіччі. Історико-правова компаративістика свідомо розділила поняття «магдебурзьке право» та «традиція міського права в Україні» для порівняльно-історичного дослідження, яке віднедавна стає теоретичною та методологічною базою для вивчення історії міського права в Україні.

Співвідношення двох базових понять, їх взаємовплив, головним чином дозволяє зрозуміти природу міського права, його початки та історію розвитку в Україні.

Вибудовуючи хронологічні рамки дослідження міського права, варто орієнтуватися на ті періоди, коли місто було не просто поселенням людей з властивими господарськими чи іншими функціями, а міською громадою, яка була наділена самоврядними повноваженнями, і, зокрема, правотворчістю.

Як уже зазначалось, до проблеми міського права неодноразово звертались як українські вчені, так і зарубіжні науковці. При цьому, в більшості випадків історія його становлення, поширення і функціонування розглядалася в контексті історії права конкретної країни чи регіону в цілому.

Ідея про особливості міського права в окремих містах України започаткована М. Володимирським–Будановим. Історико-правовий підхід, який прямо пов’язує правовий статус міста з міським правом формували Ф.

Тарановський, С. Іваницький-Василенко. Надалі в світовій та українській історіографії магдебурзького права розвивалися історичні парадигми, детально

описані М. Кобилецьким. Учений вважає, що перехід від нагромадження емпіричних знань до їх теоретичного осмислення характерний для декількох парадигм, які умовно можна назвати: «колоніальною парадигмою», «еволюційною парадигмою», «трансформаційною парадигмою», «парадигмою міської революції». Прихильники кожної з цих парадигм свідомо, чи несвідомо абсолютизували окремі чинники становлення та поширення міського права. Зокрема, колоніальна парадигма акцентувала увагу на німецькій колонізації як особливому фактору поширення завершених на Заході правових форм міського устрою та відносин у місті [95]. Плюралізм історичних парадигм доречно використовують сучасні дослідники історії міського права, насамперед, Є. Харитонов, М. Кобилецький, В. Кіселичник, П. Гураль, П. Музиченко, А. Резніков. Цивілізаційний концептуальний підхід, який застосовує Є. Харитонов, спонукав розглядати історію міського права в контексті західної традиції приватного права Європи. Учений вважає, що міське право, яке регулює відносини між жителями міст (тобто у головних осередках тодішньої торгівлі) є складовою «права торговця» або ж «права торгового обігу» - «*Lex mercatoria*» [167]. Цілісну наукову картину впливу магдебурзького права на історію українського права, причому не тільки міського, з допомогою синтетичного концептуального підходу подав М. Кобилецький [93].

Відтак історико-правове дослідження проблеми впливу магдебурзького права на розвиток міського права є важливим питанням сучасної правової науки. Актуальність дослідження історико-правових аспектів міського права зумовлена потребами становлення ефективного місцевого самоврядування в сучасній Українській державі.

В добу Середньовіччя міста, які за князівських часів жили в тісному господарському зв'язку з землею, поступово відокремлювалися від сіл і ставали самостійними поселеннями. Однією з причин усамостійнення міст був ріст населення, що виключно займалося ремеслами та торгівлею. Міста в правовому сенсі є витвором саме середньовіччя. Раніше вони виконували радше торговельні та господарські функції, і лише отримавши самоврядування, оформивши свій правовий статус, міста стають такими, якими ми звикли їх бачити [35].

У науці немає загальноприйнятих критеріїв виділення міст як типу поселень. Більшість дослідників бачать у містах насамперед торговельно-ремісничі центри, забуваючи про постійний зв'язок міст з сільськогосподарською округою. З кінця XIV ст. містом вважався населений пункт, що мав юридичний статус міста (королівське або княже, приватновласницьке або церковне, на магдебурзькому або звичаєвому праві), а його населення належало до соціального стану міщан. Окрім юридичних документів чи літописних свідчень можна вказати на такі ознаки, спільні для всіх міст: більша, ніж у селах густота населення і щільність забудови; специфіка економічних функцій; розвиненість товарних відносин – на відміну від села життя без грошей в місті було неможливе або майже неможливе; більша диференціація населення в соціальному та національному відношеннях.

Незважаючи на деякі відмінності в устрої міст різних регіонів України, вони мали чимало спільного, бо важливу роль відігравали західні взірці. Об'єктивно міста слугували певною протиположністю потузі магнатів і шляхти. З часом, однак,

спостерігається зменшення політичної ваги міщан, які не могли не програвати економічного суперництва шляхті. Зубожіння міст не призвело на загал до припинення меценатської активності міських громад. Навпаки, вкладаючи гроші в спорудження храмів, надгробки померлих членів родини, міста сприяли урізноманітненню культурного обличчя краю, були місцем міжкультурних контактів. Суперечливість ролі міст у культурному житті була зумовлена неоднорідністю їхнього населення, протистоянням протилежних тенденцій у міських громадах.

Велике значення для розвитку міст та міського права мала система норм, відома як магдебурзьке право.

Магдебурзьке право (*Jus Theutonicum Magdeburgense*) – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялися від королівської адміністрації або влади феодала та створювали власні органи місцевого самоврядування.

Що ж до питання про роль і значення магдебурзького права, яке упродовж століть визначало статус багатьох європейських міст, і на сьогодні залишається предметом дискусій та досліджень [35]. Науковці аналізують його по-різному, спираючись на певні правові і філософські переконання. На межі XII – XIII ст. у Центральній Європі сформувалось магдебурзьке міське право, яке в українських містах отримало перевагу над іншими різновидами німецького міського права. Основою магдебурзького права був привілей магдебурзького архієпископа 1118 р. і постанови суду шеффенів (лавників) Магдебурга. Це право декларувало звільнення міщан від юрисдикції феодалів, давало міщанам-власникам нерухомого майна самоврядування і суверенітет над міською територією.

«Магдебургское право, под этим именем в восточной Германии, но ещё более того в соседних славянских землях, известно средневековое городское уложение, обеспечивавшее городам довольно широкую автономию. Это уложение не было, однако, общим правом городов, но привилегиями, которые даровались императорами, королями и герцогами за услуги или же добывались у них силою самими городскими общинами» [4, с.16].

Відтак виникає запитання яким чином магдебурзьке право поширилось на території українських земель? Як стверджують науковці разом з німецькою колонізацією магдебурзьке право в різних формах «примандрувало» у Східну Європу, а згодом і на українські землі. Першими з-поміж українських міст таке право отримали Володимир-Волинський, Сянок, Львів. Надання магдебурзького права означало певну правову організацію за західним зразком, але фактичне функціонування цього інституту в окремих містах визначалося сукупністю наданих їм привілеїв.

Дослідник А. Рогачевський виокремлює три основні причини поширення магдебурзького права на українських землях. Перша і головна з них – загалом схожий розвиток міст регіону: зростання самостійності міських громад, розвиток ремесла і торгівлі та пов'язаного з ним громадянського статусу, що власне і закріплювало магдебурзьке право. Це право використовувалось бюргерами в готовому вигляді, позаяк воно добре служило їхнім повсякденним практичним потребам. Друга причина – панування т. зв. правового принципу, згідно з яким статус особи визначається не місцем її перебування, а місцем її походження.

Оскільки німецьке населення доволі багатьох міст складало переселенці із саксонських земель, то саме вони принесли із собою саксонські міські звичаї. До цього слід додати, що Магдебурзьке архієпископство спершу поширювало свій вплив на всі заельбські землі, тому головне місто Саксонії слугувало основним зразком міського устрою. Існує і третя причина стосовно легкого запровадження магдебурзького права в східноєвропейських, зокрема слов'янських землях. Вона полягає в тому, що німецьке і слов'янське право мало багато спільних рис, що переконливо показав ще на початку ХХ ст. відомий російський дослідник М.П. Павлов-Сільванський. Тому магдебурзьке право не сприймалось у слов'янських землях як щось принципово чуже місцевим звичаям, хоч їх відмінність усвідомлювалась досить добре [138].

Магдебурзьке право встановлювало порядок діяльності органів самоврядування, закріплювало право міських станів, цехів, суду, купецьких об'єднань, регламентувало питання опіки, благоустрою міст, торгівлі, спадкування, а також оподаткування населення, громадського порядку тощо. Із переходом українських земель під владу Литви і Польщі його надавали статутними грамотами великі князі або королі. Джерелами магдебурзького права були збірники польською мовою, перекладені з німецької і латинської мов. У другій половині XVII – XVIII ст. було зроблено і українські переклади.

Запровадження принципів міського права почалося в Україні із поширенням магдебурзького права. Не слід вважати віча епохи раннього середньовіччя формою широкого народовладдя, адже попри те, що вони збирали інколи більшість городян, все ж не відображали їхніх інтересів і поточних справ. Городяни в IX-XI ст. не мали “бюргерської” адміністрації, вони перебували у віданні княжих посадників, тисяцьких і соцьких. Відтак віча не стали органом торговельно-промислової демократії.

Магдебургія передбачала низку економічних (але не політичних) переваг для міщан, скажімо, звільнення від певних податків чи загальнодержавних повинностей. Кожний городянин (не просто мешканець міста, а людина, яка набула міських прав) за певних вікових і майнових умов міг стати радником чи лавником.

Як стверджувалося, право як таке називалось колись – цивільне, канонічне, магдебурзьке, міжнародне, поліцейське, римське, торгове, кримінальне, фінансове, церковне. Стосовно ж магдебурзького права, воно містило готові зразки устрою міського управління, вироблені у Магдебурзі та використовувані в інших німецьких містах. Функції та обов'язки вейта, райців (міської ради), лавників (судових присяжних) зафіксували найдавніші пам'ятки права XIII ст. під назвою «Саксонське дзеркало» та судові ухвали курії шеффенів Магдебурга. Ці не кодифіковані, але авторитетні, правові документи розповсюджувалися на польських та українських землях у рукописному вигляді до видання у XVI ст. правничих збірників Миколаєм Яскерем і Павлом Щербичем [79].

Магдебурзьке право суттєво відрізнялося від існуючого тоді руського чи польського права: по-перше, автономність міської громади, яка полягала в судовій та адміністративній незалежності від місцевих державних, судових урядовців і установ; по-друге, правом приватної власності на успадковані міські

земельні ділянки. Ці два чинники неабияк сприяли підприємницькій ініціативі купців і ремісників, що у свою чергу, давало матеріальну вигоду і міщанам, і власникам міста.

Із наукових досліджень, довідуємось, що статутні грамоти-привілеї на Магдебурзьке право починалися зі скасування чинних норм звичаєвого, руського чи литовського права, а також проголошення факту звільнення міщан з-під юрисдикції княжої чи королівської адміністрації.

Міське право можна розглядати як систему правових норм, які регулюють сферу життєдіяльності міської територіальної громади, або ж як власне міське громадянство населення. Щодо джерельної бази, що регулювали правові відносини у місті, до неї належать крім кодексу магдебурзького права, інші норми: у великих містах Київ, Львів, Луцьк – рішення виборної міської ради та лавничого суду; а в менших містах та містечках – міське життя регулювалося диспозиціями старост або панів-дідичів. З таких панських розпоряджень і складалося чинне право в місті, зібрані разом панські розпорядження складають своєрідний кодекс міського права [36, с. 396-397]. У своїх інструкціях власники міста регулювали не тільки міський порядок, але і приватне життя міщан: їх зобов'язували ремонтувати дороги, мости, замощувати вулиці, зміцнювати міські оборонні споруди [79, с. 125].

Норми магдебурзького права регулювали управління містом, суспільно-правові відносини, організацію суду та судочинство, визначали кримінальні покарання, регламентували статутну діяльність купецьких корпорацій, ремісницьких цехів. Метою самоврядування було те, що місто не зв'язане адміністративними обмеженнями, могло вільно розвиватись та доходити повного господарського розвитку. Але в Україні лише більші міста, як Київ та Львів, дістали ширше самоврядування з виборною міською радою і лавничим судом; щодо менших міст та містечок, то вони підлягали владі старост або своїх панів-дідичів.

Однією з функцій органів міського самоврядування було прийняття до міського права. Міського громадянства могла набути особа, як правило, законно народжена, пристойної поведінки, християнського віросповідання. У містах Західної України, міське право надавалося лише на підставі рекомендаційних листів, що засвідчували походження пошукувача громадянства і видавалися місцевою канцелярією населеного пункту, звідки прибула особа. Очевидно, що надання міського громадянства чи прийняття до міського права було виключною компетенцією міської ради населеного пункту [68].

Набуття міського права було пов'язане з певними вигодами, оскільки особи, які переходили під магдебурзьку юрисдикцію, бралися під опіку міського уряду і користувалися всіма вольностями та привілеями, що надавалися міській громаді. Міські громадяни утворювали суспільну групу, яка вирізнялася серед інших мешканців міста. До неї не входили духівництво, шляхта, а також мешканці, що не отримали міського права, убогі.

Крім володіння нерухомістю, в будь-якому місті «новий міщанин мав сплатити податок на кілька років наперед і скласти присягу на вірність міській громаді та «послушність». Згодом відбуваються певні зміни у процедурі набуття

міського громадянства. Щоразу частіше прийняття до міського права відбувалось не на підставі рекомендаційних листів (атестатів) місцевої влади, а згідно із наданими під присягою свідченнями довірених осіб щодо соціального походження здобувача, його моральних якостей, віросповідання, виховання тощо [68, с. 79].

Надання магдебурзького права означало певну правову організацію за західним зразком, але з певними доволі значними трансформаціями у відповідності до місцевих умов. Воно призвело до прискорення розвитку українських міст.

Запровадження магдебурзького права на території українських земель розглядається як з позитивної, так і з негативної сторін. Зазначаючи певну економічну вигоду для міст в період поширення магдебурзького права, разом з тим, ці правові норми вели до політичного занепаду міст [23, с. 99]. Існують твердження, що магдебурзьке право було чужорідним для українських міст. На думку М. Грушевського, «під впливом чисто-польської державної практики виробляється в XVI – XVII ст. тип міського устрою, німецький чи магдебурзький по імені, але взагалі значно відмінний від німецьких перовзорів, і ним регулюється практика міського життя – оскільки взагалі може бути мова про яку-небудь регуляцію сил відокремлених держав-республік, позбавлених спільних зв'язків і вилучених з загально-державного устрою. Устрій їх далеко не одноцільний, хоч міське право їх все зветься німецьким, магдебурзьким: він ділиться на кілька типів що до абсолютності свого імунітету і внутрішньої організації» [39, с. 357].

Досить цікаву позицію висловила Г. Швидько, вказуючи, що твердження, ніби магдебурзьке право усунуло міста від загальнодержавних прав, є невірним з двох причин: по-перше, політично безправними були всі без винятку міста, а не лише магдебургії, по-друге, в самій Німеччині те ж магдебурзьке право не усувало міщан від участі в ландтагах, відповідно, не воно було причиною слабкості міст, а їх економічна слабкість та панування шляхти, яке обмежувало самоврядування [176]. Таке твердження, на мою думку, заслуговує на увагу.

Відтак, щоб розібратись у такому складному явищі, як прийняття магдебурзького права українськими містами, необхідно враховувати численні чинники: розвиток феодалізму, політика держави, приватновласницький характер міст, устрій міста, незалежність міст від держави тощо.

Хоча і можна виділити багато спільних рис між міським правом України та міським правом інших середньовічних країн Європи, але все ж таки магдебурзьке право на українських землях не відіграло такої ж ролі, що в Центральній та Східній Європі. Його розвиток та становлення в Україні в силу історичних обставин були повільнішими, а після входження українських земель до складу Російської імперії розвиток самоврядних центрів було взагалі перервано. Проте не зважаючи на негативні моменти, магдебурзьке право відіграло важливу роль у встановленні універсальних інститутів на українських землях. Зокрема, перш за все, це стосується організації місцевого самоврядування і як наслідок виникнення статусу вільного міщанина, пріоритетними для якого були свобода, приватна власність та участь в управлінні містом. Відчутним також був вплив

магдебурзького права на розвиток торгівлі та ремесла, а саме: запровадження міського права сприяло виникненню цехів, проведенню ярмарок тощо.

Німецьке право стало відомим в Україні ще в часи дії старого українського права. Його носіями були перші німецькі колоністи, які з'явилися в Галичині та Волині в кінці XIII – на початку XIV ст. Наступне поширення німецького права на українських землях припадає на час дії тут литовського та польського права. В цей період не можна говорити про безпосередній вплив німецького міського права в Україні; вплив здійснювався під егідою польського та литовського права. Пізніше, в період існування Козацької держави (1648-1783 рр.), можна, напевне, говорити про прямий вплив німецького права на українське. Однак і в цьому випадку необхідно зробити акцент на тому, що власне німецьке міське право з'явилося в Україні не в своєму первинному вигляді і не в першоджерелах. Навпаки, в Україні воно було прийняте і визнано як діюче право переважно у формі правових збірників латинською і польською мовою, створених польськими авторами зі значними змінами, які відповідали нормам польського законодавства та судової практики часів Речі Посполитої.

Отже, магдебурзьке право відіграло прогресивну роль у розвитку міст України і вплинуло на правове оформлення розвитку міста як інституту суспільства. Відтак можна зазначити, що запровадження міського права мало велике значення для України ще й тому, що воно стало важливим кроком у поширенні традиції міського права на українські землі.

2.2 Порівняльний аналіз основних інститутів середньовічного міського права

Оскільки середньовічне міське право українських міст належить до сім'ї німецького міського права, то історично першими і такими, що заклали основу для розвитку змісту та форми привілеїв, були привілеї для німецьких міст. Серед них найдавнішим документом, який зберігся до наших днів, є привілей архієпископа Віхмана для міста Магдебурга [196 s. 2-4]. Втім дослідники німецького міського права не виключають існування більш ранніх редакцій, аніж редакція 1188 р., цього привілею. Привілей архієпископа Віхмана опублікований у ХІХ ст. і містить приписи щодо порядку проведення міських зборів та процесуального порядку судового процесу для приїжджих купців [84, с. 12]. Вважається, що привілей архієпископа Віхмана виходив із уже діючого в Магдебурзі правового порядку і відрізнявся від діючого навколо міста земського права [93, с. 40-52].

Наступні привілеї, в т.ч. для українських міст, приймалися на основі копії привілею Віхмана, привілеїв для інших міст, чи були підтвердженням попередніх привілеїв. Наприклад, польський герцог Генріх I Бородатий із Сілезії при заснуванні нового міста Гольдберга попросив в 1211 р. копію привілею Віхмана [84, с. 11]. Привілей для міста Кракова містить пряму вказівку на право та форму Магдебурга, дослівно: «Так як ми збираємося заснувати місто в Кракові і збирати тут людей зі всіх місцевостей, ми оголошуємо всім тепер і для майбутнього, що ми, Болеслав, ми милістю Божою Герцог Кракова і Сандомира, разом з нашою найсвітлішою матір'ю Гримиславою і нашою благородною дружиною Кунігундою, наділяємо його тим правом, відповідно до якого засновано Вроцлав, однак, таким чином, що притримуватися права і форми Магдебурга, щоби у випадку виникнення якого-небудь сумніву, покликатися на написане право» [192, s. 1-2].

Серед привілеїв українських міст левову частку займають привілеї, які підтверджують попередні привілеї. Характерними прикладами таких привілеїв є королівські привілеї часів Польського королівства, Речі Посполитої та універсали українських гетьманів. Український дослідник козацьких універсалів ХVІІ–ХVІІІ ст. П.О. Нюхіна зазначає, що «окреме місце серед універсалів відводилося тим, які мали характер привілеїв, адже ними надавалися найрізноманітніші пільги (станові, податкові, торгові тощо) групам осіб або окремим особам. Універсали-привілеї врегульовували відносини у різних сферах суспільно-правового життя в Гетьманщині. Отже, у кожній сфері суспільно-правових відносин, врегульованих універсалами доцільно окремо вирізняти ті, що мали характер привілеїв. При цьому критерієм такого виділення є виключність універсалів-привілеїв, оскільки вони вилучали окремих суб'єктів із загального порядку правового регулювання, надаючи їм певні переваги порівняно з іншими суб'єктами» [117, с. 55]. На прикладі міста Ніжина, П.О. Нюхіна показує історико-правовий процес надання та підтвердження козацькими універсалами магдебурзького права. Так, магдебурзьке право місту Ніжину було надано універсалом Івана Брюховецького в березні 1664 р. Однак в універсалі Юрія Хмельницького, виданого за чотири роки до того (1660), згадується про документи Богдана Хмельницького та царські грамоти на маєтності, надані цьому місту. У подальшому магдебурзьке право

місту Ніжину та право на відповідні міські маєтності підтверджувалося іншими гетьманами: «Універсал гетьмана Івана Скоропадського Ніжинському магістрату про підтвердження Магдебурзького права і права власності на маєтки» від 25 лютого 1709 р. [117, с. 75].

Загалом привілеї у різних формах складають великий масив джерел середньовічного міського права в українських містах. З огляду на це джерелознавцями та дослідниками історії міського права в Україні робилися більш чи менш успішні спроби класифікувати ці привілеї. Як правило, в основі успішних класифікацій було покладено два критерії; 1) міські відносини, які регулювались привілеями; 2) суб'єкти, які надавали привілеї.

У залежності від історико-правового періоду привілеї надавали монархи Польського королівства та Речі Посполитої (королі), монархи Литовсько-Руської держави (князі та гетьмани), польські, литовські та руські феодалі (шляхтичі), козацькі гетьмани та старшина, російські царі. Дискусійним в українській історико-правовій науці залишається питання про надання привілеїв володарями Княжої доби, зокрема князями та королями Галицько-Волинської держави. Більшість істориків права обґрунтовує думку, що такі привілеї надавалися, проте документи про це не збереглися [27].

Найбільш дослідженими та систематизованими є королівські привілеї та універсали-привілеї козацьких гетьманів. Щодо них проведено також класифікацію за критерієм суспільних відносин, що регулюються. Зокрема, відомий дослідник та упорядник привілеїв міста Львова М. Капраль поділяє королівські привілеї та такі види: привілеї надання на міські землі, привілеї на право складу, привілеї на ярмарки і торги, привілеї, звільнення від мит та митні регламентації, привілеї на звільнення від сплати податків, привілеї на судову юрисдикцію, привілеї на міські прибутки, привілеї-прерогативи міста і міщан, нобілітаційні, привілеї на право патронату, привілеї-підтвердження [133, с. 16-23].

За сферами тогочасного суспільного життя дослідники класифікують козацькі універсали, а відтак і універсали-привілеї, на: універсали у військовій, політичній, економічній, фінансовій, земельній, судовій, адміністративно-розпорядчій сферах, з питань благоустрою міст, релігійних відносин та відносин соціального захисту населення [117, с. 55]. Слід все ж таки зазначити, що серед військових та політичних універсалів не знайдено таких, що можна було б віднести до універсалів-привілеїв. Це пов'язано почасти з тим, що військові та політичні справи були функцією держави, а не інших спільнот, у т. ч. міст. Особливо багато універсалів – привілеїв в економічній, фінансовій та судовій сферах. Чималу частину економічних універсалів становлять привілеї, які стосуються торгівлі, яка була одним із основних занять українських міщан. Наприклад, «Універсал Богдана Хмельницького з дозволом київським міщанам вести торгівлю з Старим Биховом, який піддався під владу Запорозького війська» [160, с. 219-220], чи «Універсали Юрія Хмельницького київським торговим людям про вільний проїзд в усі російські міста з правом проводити в них безмитну торгівлю» [162, с. 161-162]. Важливим з точки зору дослідника міського права є універсали-привілеї для ремісничих цехів. Вони давали право на створення цехів, встановлювали їх підпорядкування міській владі та праву,

визначали порядок самоврядування у цехах. Показовими у цьому відношенні є «Універсал гетьмана Данила Апостола про підтвердження заснування ремісничого цеху в 1664 р. в м. Глухові». Чернетку цього універсалу до наукового обігу ввела П.О. Ньюхіна [147], «Універсал Богдана Хмельницького музикам на Задніпров'ї, організованим у цех, з наказом слухатись цехмістра Грицька Макущенко» [160, с. 363-364].

Особливе значення для міського права мали універсали, що стосувалися юрисдикції міських судів та судочинства. Йшлося про забезпечення одного з найважливіших принципів міського права – незалежності міських судів. Саме таким був «Універсал Івана Виговського чернігівському полковникові і старшині полку про заборону втручатися в міські суди і порядки» від 16 листопада 1657 р. [162, с. 60-63] По суті цей універсал є привілеєм-підтвердженням міської судової юрисдикції та незалежності міських судів.

Окремі універсали регулювали міські відносини, але не були за своєю природою привілеями. Серед таких універсали про благоустрій міст, наприклад, «Універсал гетьмана Данила Апостола про нагляд за благоустроєм м. Глухова та регламентацією поведінки солдат гарнізону» від 21 липня 1732 р. Інструкція глухівської гарнізонної канцелярії сержанту глухівського гарнізону та універсал гетьмана Данила Апостола глухівському сотнику про підтримку на вулицях міста чистоти і порядку [74].

Чимало привілеїв встановлюють і регулюють міські відносини різних сфер суспільного життя, тому наведена класифікація є умовною. Досить поширеними серед привілеїв були привілеї, які надавали міське (як правило магдебурзьке право) встановлювали межі земельної власності міста та його судову юрисдикцію, визначали торговельні та інші економічні преференції. Таким був привілей короля Казимира III про надання магдебурзького права м. Львову [180, s. 27-31]. Цінність привілеїв, як джерел міського права для порівняльного дослідження міського права є значною. Проте необхідно мати на увазі, що у боротьбі міст за свою автономію чимало привілеїв фальшувалося.

Особливо це стосується копій привілеїв, оригінали яких не збереглися. З огляду на це весь масив привілеїв за критерієм їх достовірності можна класифікувати на привілеї, достовірність яких доведена, та привілеї, які викликають сумніви у науковців щодо їх достовірності. Встановлення достовірності привілеїв здійснювалося українськими дослідниками в процесі їх систематизації та опублікування.

Для порівняльного дослідження міського права вони незамінні і цікаві тим, що містять суттєві відмінності у змісті та формі. Ці відмінності обумовлені принципом магдебурзького права, яке встановлює право органів міського самоврядування на правотворчість, але не визначає форми чи юридичної сили результатів такої правотворчості. Відтак ухвали (рішення) органів самоврядування набувають різних форм і враховують систему та специфіку органів самоврядування окремих українських міст. Наприклад, залежно від порядку ухвалення, правові акти ради міста Львова поділялися на три види: документи, що їх приймала рада міста та затверджував бургомістр (*senatus consultum*), правові акти, які ухвалювались колегіально радою, лавою і колегією

40 мужів (laudum), вількери – правові акти, що їх ухвалювали органи міського самоврядування за участю міської громади (plebiscitum, wilkurh) [9, с. 64-65]. З часом різниця між senatus consultum та laudum практично стерлася. За таких умов зросла роль вількерів, особливо в українських містах періоду Речі Посполитої. Вількери були обов'язковими до виконання всіма суб'єктами міського права. Їх співвідношення з іншими джерелами міського права ґрунтувалося на середньовічній теорії про те, що вількери можна застосовувати до справ, у яких правові відносини не були врегульовані нормами магдебурзького права. При цьому їхні норми не повинні були суперечити писаному праву [198, с. 103].

Ухвалами (рішеннями) органів самоврядування регулювалися майнові та фінансові відносини в містах, правопорядок, оплату праці міських службовців тощо. Зрозуміло, що масив таких джерел середньовічного міського права величезний.

Про важливу роль магдебурзького права свідчить той факт, що в магдебурзький суд шеффенів за юридичними порадами зверталися не тільки міста, які жили за нормами магдебурзького права, але і інші, які керувалися своїм власним або дарованим їм, але відмінним від магдебурзького, правом [84, с. 34]. Уривок із «Правого повідомлення шеффенів міста Магдебурга місту Лейтмерітцу» висвітлює юридичну природу цих джерел магдебурзького права: «1) У своєму місті Ви нас запитали словами як написано нижче: Двоє бідних людей вступили у шлюб і заробили своєю працею масток, і, таким чином купили собі будинок; чоловік помер, не залишивши після себе ні спадкоємців, ні близьких родичів і ось, вже рівно через рік ні один із родичів не переїхав у будинок, і тому захотіли запросити міського скарбника і запитати зі сторони королівської милості; і сказала дружина померлого чоловіка, що вона купила будинок з чоловіком за зароблені своєю працею гроші і що вона має на це право і просить нас, щоби Ви врозумили нас, хто на цей будинок повинен мати право.

На що ми, шеффени Магдебурга, здійснюючи правосуддя, повідомляємо: якщо дружині віддано і передано будинок чотирма лавами законодавчого суду, то отримує вона. Якщо ж дружині будинок не переданий на цих умовах, то він відходить наступному спадкоємцю чоловіка. І якщо спадкоємці з цього приводу не звертались і не переїхали рівно через рік, то це їм не зашкодить, вони можуть переїжджати і вимагати цього. Якщо спадкоємців немає, і щоб спадщина без спадкоємців не зачахла, вона підлягає передачі у верховний суд, тобто королю.

По праву.

2. Дальше Ви нас запитали, чи кожний ремісник може займатися солодом, варити, дарувати пиво, кроїти сукню або вести всіляку торгівлю у відповідності зі своїм ремеслом по праву або ні, або в чому полягає право. Тому що, як Ви говорите, що серед Вас є звичка вважати, що кожен ремісник повинен організувати своє ремесло і платити за нього податки, чи може той, хто разом зі своїм ремеслом займається торгівлею, при більшій торгівлі представляти і організувати дрібнішу з виплатою мита і податку, і в чому полягає право. На що ми, шеффени міста Магдебурга, здійснюючи правосуддя, повідомляємо: що кожен бюргер може готувати солод, варити, дарувати пиво поряд зі своїм ремеслом. В силу закону.

Ми самі притримуємося того права, що будь-хто із наших бюргерів повинен платити податки за все своє майно, яке він має, по добрій волі бюргерів» [183, s. 30-35].

Дарування магдебурзького права (привілеї на магдебурзьке право) та правові повідомлення («повчанья») магдебурзьких шеффенів іншим містам визначали їх належність до сім'ї магдебурзького права. Проте в самому Магдебурзі ніколи не існувало Кодексу міського права. Лише в 1568 р. міська рада публікує «Вількер міста Магдебурга», який не є повним зібранням правових рішень. Конфіденційні записи суду шеффенів, у т. ч. реєстр відісланих правових повідомлень, були знищені в 1631 р. при захопленні міста військами імперського полководця Айлли [197, s. XI.]. Також майже відсутні історичні свідчення про прямі правові зв'язки Магдебурга з українськими містами. Винятком можна вважати правове повідомлення Магдебурга для м. Львова, яке ввів до наукового обігу М. Кобилицький [94]. Така ситуація пояснюється як фінансовим станом міст, більшість з яких не могли дозволити собі достатньо дорогої процедури отримання правових повідомлень, так і послідовною політикою держави, спрямованою на обмеження чужоземного впливу. Відтак польські королі спочатку надають право материнським містам (зокрема, м. Львову) надавати правові роз'яснення, а згодом прямо забороняють містам звертатися із запитом до Магдебурга, утверджуючи у цій ролі Краків. Наприклад, у 1444 році король Владислав III видав привілей, яким визнав лавничий суд Львова судом апеляційної інстанції для всіх судів міст, містечок і на Руській землі і надав право роз'яснювати норми магдебурзького права (право на ортілі) [133, с. 96-98]. Задовго до видання цього документу король Казимир III видав статут 1356 р. про заборону міським судам перебувати під юрисдикцією німецького права, звертатися за роз'ясненням правових норм (ортілями) за кордон [9, с. 51]. За таких умов роль судових рішень у трансформації магдебурзького права в українське міське право істотно зростає. Суди в українських містах все частіше застосовують норми місцевого звичаєвого права. Спрацьовує характерний для Середньовіччя, особливо раннього, механізм санкціонування звичаїв судовими рішеннями. На думку окремих вчених, стосовно раннього Середньовіччя неможливо говорити про «неписане», «звичаєве» право взагалі, яке існувало б окремо від рішення суду по кожній конкретній справі. Воля суду, консенсус його членів і були цим правом, якщо термін «право» тут взагалі можна застосувати. Відповідно, звернення до права у багатьох випадках означало не апеляцію до якихось загальних норм, а до почуття справедливості цілком конкретних суддів відносно конкретного випадку. Суд цієї епохи часто складався з тих, кого прийнято називати «знавцями права», але це почесне найменування означало не володіння якимсь особливими знаннями, а досвід у розгляді судових справ [70, с. 30].

Таким чином, рішення міських судів в українських містах відрізняються від правових повідомлень (повчань) тим, що їх поява викликана конкретним судовим спором з безпосередньою дискусією часових, просторових і персональних аспектів. У правових повідомленнях положення міського права зафіксовані у загальній, такій, що не має відношення до конкретної ситуації, формі. Завдяки

обсягу опрацьованого правового матеріалу судові рішення мають непересічну цінність для порівняльного дослідження міського права.

Вагому роль у становленні середньовічного міського права відіграла правова доктрина. «У період середньовіччя розвиток правової доктрини був пов'язаний з діяльністю європейських університетів та функціонуванням юридичних шкіл. На розвиток правової доктрини протягом цього історичного періоду значно впливали школи глосаторів та постглосаторів, діяльність яких в першу чергу полягала в доктринальному опрацюванні римського права [110, с. 8]. Середньовічне міське право, у т. ч. німецьке, також передбачало рецепцію римського права. Окрім того, поширення німецького міського права з часом вимагало перекладу його норм та положень мовою більшості населення міст та сіл, які отримали німецьке право. У результаті серед джерел середньовічного міського права утверджуються літературні обробки, збірники та переклади аутентичних джерел міського права. Їх автори як правило не обмежуються буквальним викладом чи систематизацією норм міського права, а й тлумачать їх, пристосовують для практичного застосування у міських судах. Зрозуміло, що ці автори не були науковцями у сучасному розумінні слова, отже, їхні твори не є правовою доктриною у, знову ж таки, сучасному розумінні терміну. Як правило, такі збірники створювали міські писарі, що виступали секретарями міських судів. Однак особлива роль цих джерел міського права обумовлена особливостями трансферту німецького міського права на українські землі.

Судові акти багатьох магдебургій в українських містах містять посилання, а то й цілі уривки, з правових збірників П. Щербича та Б Гроїцького [180; 16]. Причому найчастіше такі посилання робляться не судом, а сторонами в судових дебатах. У дебатах виступають як правило в інтересах сторін прокуратори (тогочасні адвокати). В.О. Святоцька у своєму дисертаційному дослідженні доводить, що становлення професійної адвокатури на українських землях серед іншого пов'язано з розвитком міського права та міського судочинства. Вона стверджує, що «перші зародки станової професійної адвокатури на українських землях з'являються за часів перебування у складі Великого князівства Литовського і Польського королівства (XIV–XVII ст.). В цей період звичаєве право витісняється писаним законом у містах та загальнодержавних судах, де запроваджується магдебурзьке (німецьке міське) право (XV ст.). Спроба судового захисту у міських та загальнодержавних судах цього часу набуває професійного характеру. За часів польсько-литовської доби на перший план у якості захисника виступає прокуратор» [142, с. 8]. Прокуратори не тільки виступають знавцями правових збірників Гроїцького і Щербича, але й поширюють знання про них в українських містах Речі Посполитої. Вони також намагаються тлумачити правові збірники і пристосовувати їх до конкретних справ. Відтак правові збірники викликають підвищений інтерес до міського права у Речі Посполитій XVI–XVII ст. Одні, по суті професійні юристи (синдики, писарі, професори університетів) сприяли поширенню міського права науковою, літературною та перекладацькою діяльністю, інші (прокуратори) у своїй адвокатській діяльності реалізовували джерела міського права на практиці [152, с. 47].

Зв'язок між правовими збірниками (працями юристів) та судовою практикою (рішеннями міських судів) унаочнює загалом зв'язки між джерелами середньовічного міського права. Розвиток цих зв'язків стимулює історико-правовий процес систематизації міського права. У Середньовіччі міське право стає системою з характерними джерелами, специфічні особливості яких дають змогу судити про природу й характер самого міського права.

Таким чином, розвиток середньовічного міського права безпосередньо пов'язаний зі становленням його джерел. Джерела міського права також дозволяють поділяти його на дві частини. До першої можна віднести норми, які регулюють міське самоврядування, тобто міське громадянство, статус органів самоврядування, їх функції тощо. Друга частина містить норми цивільного, сімейного, кримінального, процесуального права.

В українській історико-правовій науці фактично проведено порівняльне дослідження норм першої частини [93]. Його результати можна узагальнити для розуміння закономірностей розвитку міського права. Автором з'ясовано, що для більшості українських міст магдебурзького права характерним було утворення таких органів самоврядування як рада та лава, які з часом утворювали єдиний орган – магістрат. Проте окремі міста утворювали й інші органи самоврядування, наприклад «Нову раду» у Києві, чи Колегію сорока мужів у Львові. Різними були вимоги до міських урядників та їх статус. В одних містах міські урядники не отримували платні з міської скарбниці, але звільнялися від міських податків. Натомість київські міські урядники отримували платню за свою працю, що свідчить про поступову професіоналізацію міської служби.

Різними за обсягом були і повноваження міських органів самоврядування, їх функції та основні напрями діяльності. Загальними для більшості українських міст функціями органів самоврядування були: представництво інтересів міської громади та окремих міщан поза містом, прийняття до міського права, судочинство на основі норм міського права, регулювання торгівельних і ремісничих відносин у місті, стягнення міських і державних податків.

Істотні відмінності у повноваженнях та функціях стосуються забезпечення оборони міста, дотримання порядку і благоустрою у місті, благочинної діяльності.

Міське право обмежувало певним чином міську владу, було правовою основою для боротьби міщан з такими негативними історичними явищами як олігархізація міської влади, непотизм, узурпація влади тощо.

Менш дослідженою, особливо в порівняльному аспекті є друга частина міського права, передусім торгівельне (купецьке) право.

Науковий інтерес до купецького права як правового явища не випадковий. Формування нової правової парадигми підприємництва в Україні – серйозне і актуальне завдання не лише філософської, економічної науки, але й історико-правової науки. Українська історія держави та права впродовж XIX, XX століття інтегрувала всі чотири класичні школи юриспруденції: політичну (позитивізм), етичну (теорія природного права) соціоекономічну (соціальна теорія права) та історичну, а відтак відійшла від описових досліджень у намаганні сформулювати філософію історії держави та права України. Визнання права історичною категорією зробило актуальним дослідження правових явищ, які існували поза

межами української державності, чи поза межами національного права у його вузькому спрощеному розумінні.

Одним із таких явищ постає купецьке право, яке сформувалося та розвивалося в різний історичний час, у різних конкретно-історичних умовах, але загалом склало невід'ємну частину міського права в Україні. Звернення до нього дозволяє аналізувати не лише історичний розвиток окремих норм цивільного, підприємницького права, цілих правових інститутів, але і загальні тенденції еволюції міського та підприємницького права.

Основою міського права в Україні була успадкована русько-литовсько-польсько-німецька правова традиція, що не може розглядатися інакше, як органічна частина західної (європейської) традиції права [19].

Ця традиція передбачала активну участь купців у формуванні правових звичаїв торгівлі, які згодом склали звичаєве купецьке право. Базовими правовими цінностями цього права стали право власності, рецепійований принцип римського приватного права «договори повинні виконуватися» та свобода підприємницької діяльності.

Парадигма дослідження купецького права як складової міського права стала характерною для української науки історії держави та права.

Окремі аргументи такої концепції базуються на аналізі понять «купець», «стан купців» тощо. Взагалі купцями у широкому значенні цього слова були усі ті міщани, які займалися торгівлею професійно. Але після економічного пробудження Європи XI ст. серед міщан, які займалися торгівлею, дедалі виразнішою стає майнова, а відтак і станова нерівність. Європейський історичний словник відзначив істотні відмінності у назві професійних торговців. Знавець матеріальної цивілізації Фернан Бродель ілюструє це на прикладі Франції, Італії, Англії та Німеччини: «Негоціант» - це французький каторі, господар товару; це слово з'явилося в XVII ст. Але не витіснило вже звичних термінів «оптовий купець» (*marchane de gros, magasinier*) або просто оптовик (*grossier*), або в Ліоні «купець-буржуа». В Італії відстань між роздрібним торговцем (*mercante a taglio*) та негоціантом (*negoziante*) була велика достоту так само, як і в Англії між торговцем (*tradesman*) і купцем (*merchant*) і в Німеччині між крамарем (*Kramer*) та купцем (*Kaufmann* або *Kaufherr*) [15]. Німецька традиція була перейнята і у більшості середньовічних українських міст. О. Заяць у дослідженні міського громадянства Львова XV–XVIII ст. стверджує, що «у вужчому значенні купцями називалися лише т. зв. «купці багатих крамів» для відрізнення від звичайних («убогих») крамарів і дрібних перекупнів. Кількість власне купців («багатих») вже від початку XV ст. була обмеженою до 40. Існував також термінологічний (семантично-етимологічний) поділ: купці називалися *Kaufmann, mercatores, negociatores...*, тоді як крамарі називалися *cramer, institores, mercatores tenuiori mercatura vitam sustentantes*» [68].

Попри термінологічні, майнові, станові відмінності між торговцями світ торгівлі загалом був усією сукупністю людей зі своєю згуртованістю, своїми суперечностями, з економічною залежністю багатих і бідних торговців. Причому це був світ відкритий назовні, тобто не обмежений рамками держав, міст чи інших утворень. Кожне більш-менш значне місто було перевалочною базою товарів,

центром обмінних операцій, де ми обов'язково знаходимо купця, роль якого найчастіше визначалася місцем його перебування. Середньовічна сентенція щодо купців звучала так: «скажи мені, де ти перебуваєш і я тобі скажу хто ти такий». За таких умов міста в Україні стають насамперед центрами торгівлі, що визначає не тільки їх роль в економічному житті, а й професійний, соціальний чи навіть національний склад мешканців. Фернан Бродель пише: «На Україні, у Львові, що правив за сполучну ланку між Сходом та Заходом, невелика вірменська колонія – «перси» як їх тут називали, – зі своєю юрисдикцією, своїми друкарнями, своїми численними діловими зв'язками панувала над величезним потоком гужових перевезень в напрямі Оттоманської імперії. Начальниками тих караванів повозів караван-баші, завше були вірмени. Чи не цим потоком перевезень зв'язувалися в одне ціле дві гігантські арени – не що інше, як Захід і Схід... У Львові вірменин підкреслено демонстрував «крикливу і зухвалу» розкіш – чи не це переконлива прикмета» [15].

В умовах зростання європейської та світової торгівлі змінювалися форми співпраці купців. Але слабкість держав, нерегульованість міжнародних відносин, зрештою феодальні війни, політичні, соціальні та економічні конфлікти вимагали у відносинах між купцями вірності, особистої довіри, точності, шанобливого ставлення до відданих розпоряджень. Звідси – початок специфічної, досить суворої «купецької моралі», «своєрідного закону середовища». Умовно цей закон купецького середовища можна назвати купецьким правом. Умовність насамперед пов'язана з неадекватним застосуванням сучасної термінології (з кінця XIX ст.) до понять XI – XVIII ст., які неможливо повністю ідентифікувати з теперішніми. Така можливість, якби вона навіть існувала, виглядала б досить сумнівною, зважаючи на еволюцію не лише самих понять та термінології, але суті явищ, схожих функціонально або за спільністю історичних коренів.

Відтак природа купецького права спонукає дослідників виділити це право в особливе історико-правове явище, що поєднує суто торгівельне право і розвинене, збагачене місцевими правовими звичаями, ототожене з міським правом. Яскравим прикладом такого розуміння є любекське міське право, один із різновидів німецького міського права. Любекське право було найбільш чистим за принципами міським правом. Початок його формування збігається з відокремленням Любека (на узбережжі Балтійського моря) як вільного імперського міста (1226 р.). Вищий орган міського управління почав реєструвати для потреб міської юстиції правові постанови, а потім систематизувати їх. Невід'ємною частиною любекського права став Ганзенський статут, який регулював торгівлю, зокрема морську. Систематизоване зібрання любекського права, надруковане 1608 року, поділяло міське право за шістьма розділами: загальні правила, спадкове, договірне і зобов'язальне, карне, судове право, регулювання корабельних справ.

Не слід однак розуміти купецьке право як похідне від міського права. Навпаки його необхідно у контексті з міським правом досліджувати, щонайменше, як джерело міського права, один із результатів розвитку міського права. При цьому необхідно не забувати про розуміння міського права як права на суб'єктів місцевого самоврядування [86, с. 103-105]. Звичаї торгівлі були джерелом і

результатом усвідомлення міського права як природного права громади на самоврядування. У більшості середньовічних європейських країн право громади на самоврядування реалізувалося шляхом надання феодальних привілеїв, зокрема, торгівельних. Наприклад, міщанський стан Києва за часів литовської, згодом польсько-литовської державності, користувався особливим статусом і відповідними привілеями. Купці становили основу міської громади. Головним у діяльності магістрату м Києва було відстоювання статусу київської міщанської громади, її права на відокремленість та власне самоуправління, вибори вїта і магістрату, незалежне судочинство, вимоги звільнення від військової служби, багатьох податків і зборів, у т. ч. безмитної зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Ці права та привілеї кияни одержали також завдяки окремій грамоті великого князя Вітовта у середині XV ст. Згадку про цю грамоту можна знайти у Густинському літописі та наступних грамотах великих князів Литовських [10].

Загалом серед привілеїв, які надавалися містам, торгівельні привілеї посідали особливе місце. Саме завдяки торгівельним привілеїв європейські міста Середньовіччя мали можливість економічного розвитку і зростання. Показовою у цьому відношенні є класична пам'ятка права – англійська Велика хартія вольностей, у ст. 13 якої зазначається, що місто Лондон, «усі інші міста і бурги, і містечка, і порти», зберігають «всі вольності та вільні свої звичаї». Ст. 35, 41 дозволяли всім купцям вільний і безпечний в'їзд і виїзд з Англії, пересування по території країни, торгівлю у ній без будь-яких незаконних мит.

Не менш вагомою є хартія свобод від візантійського імператора для Венеції, в якій передбачалась свобода транзитної торгівлі, звільнення від будь-яких податків та зборів на всій території візантійської імперії.

Одним із найважливіших привілеїв для міста, різновидом торгівельного привілею було складське право. Воно передбачало обов'язок купців зупинятись у місті та торгувати своїми товарами впродовж встановленого часу або продавати їх місцевим купцям.

Грунтовним дослідженням складського права (права складу) відзначається наукова праця польського ученого Станіслава Левіцьки «*Studja nad historja handlu w Polsce: Prawo skladu*», видана у Львові у 1910 році. Автор аргументовано вважає, що право складу змушувало закордонних купців продавати свої товари місту за цінами, визначеними місцевою владою. Перепродаж товарів зосереджувався в руках місцевих купців, які на цьому багатіли. Немісцеві купці також були зобов'язані користуватися найманою працею тільки місцевих жителів (перекладачів, вантажників тощо), платити поштучний збір, користуватися міськими вагами.

Саме право складу стало основою торгівельної могутності м. Львова і неодноразово оспорювалося конкуруючими Краковом та Люблінном.

Надзвичайним значенням для середньовічних міст мало право ярмарку. Купецькі поселення ставали містами на основі надання цього права. Воно охоплювало право влаштувати ярмарки і вести торгівельну діяльність, включало право стягати мита, чеканити монету, судити ярмаркові суперечки, зберігаючи особливий ярмарковий мир. Цей мир був під окремою охороною права і не обмежувався щодо певної особи, оскільки охоплював всіх мешканців

ярмаркової оселі та всіх учасників ярмарку [122].

Торгівельними привілеями були також право морської стоянки, мостове (збір за переїзд міськими мостами) та ін.

Таким чином серед інших привілеїв торгівельні привілеї були фундаментом міського права як права на міське самоврядування. Ці привілеї як правило формувалися на основі купецьких звичаїв. Досить часто міста отримували їх шляхом викупу у феодала, чи короля.

Все це лише підкреслює особливу роль торгівлі та купців у становленні міст та міського права.

Дослідження купецького права як складової міського права, попри його історико-правовий характер, спонукають до певних роздумів та висновків щодо актуальних проблем підприємництва в сучасній Україні.

Щонайменше можна стверджувати, що сучасне підприємництво в Україні повинно розвиватися на засадах європейської правової традиції, основою якої є захист приватної власності та принцип «договори повинні виконуватися». По-друге, місцеве самоврядування повинно зайняти відповідну позицію у правовому регулюванні підприємницької діяльності, формуючи місцеве підприємницьке середовище різними засобами, у т. ч. з допомогою пропаганди історичних досягнень. Розвиток сучасного міського права, зокрема статутного, дозволяє сформувати і закріпити певні стимули для підприємницької діяльності, напрями її розвитку. Цікаво, що спроба зробити Львів містом виробництва не дуже вдалася, частково тому, що суперечила його історичній місії транзитного міста між Заходом і Сходом.

2.3 Вплив середньовічного міського права на формування правової традиції українського народу

Нові напрями розвитку української історико-правової науки, сучасна методологія історико-правових досліджень дозволяють актуалізувати синтетичне вивчення складних суспільних явищ, необхідне не тільки для збереження вітчизняних правових традицій, а й для історіософського забезпечення юридичною наукою подальшого правового розвитку України. Актуальність даного дослідження обумовлена необхідністю створення та розвитку теоретичного знання про історію міського права, котре б відображало значення цього інституту у розвитку правової традиції українського народу.

Відтак мета цього підрозділу полягає в тому, щоб на підставі історико-правового аналізу визначити роль міст і міського права у формуванні правової традиції та оцінити внесок історії міського права у розвиток правової традиції українського народу.

Серед історико-правових понять до поняття міське право, мабуть, в найменшій мірі були застосовані засади продуктивної наукової творчості, вказані В.І. Вернадським, а саме: проводити детальний аналіз; бачити за особливим загальне; не обмежуватися описом явища, а глибоко досліджувати його сутність і зв'язок з іншими явищами; не уникати запитання «чому»; простежувати історію ідей; збирати якомога більше відомостей про предмет дослідження із матеріальних джерел, переважно наукових.

Цивілізаційний та компаративний дослідницькі підходи найбільше відповідають цим вимогам у вивченні історії міського права в Україні, оскільки «право є компаративним за своєю сутністю, соціально і культурно обумовленим, одним із домінуючих соціальних регуляторів; плюралізм форм буття права породжує багатоманітність його світоглядних, філософських, наукових, практичних, повсякденних рефлексій; право і його пізнання – «людиномірні» [155]».

Поєднання цивілізаційного та компаративного дослідницьких підходів базується на філософському розумінні історії як становленні духовних світів, колективних єдностей, становленні культури, коли під цим терміном розуміють здобутки, які людина творить і через які долає саму себе [137]. Таке розуміння поєднує міста, міські громади, міське право, правову культуру, правову традицію народу в історичну цілісність, яка дозволяє широко досліджувати сутність міського права і його зв'язок з іншими історичними явищами.

Порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні необхідне для подолання тієї ситуації, яку один із сучасних дослідників правової традиції українського народу Ю.П. Лобода характеризує відсутністю «достатньо обґрунтованих концепцій віднесення правової традиції українського народу до тієї чи іншої з виділених на сьогодні правових сімей» [106, с. 94-95]. Його результати дозволяють висунути гіпотезу, що міське право в українських містах розвивалося в рамках європейської традиції міського права, для якої характерно:

- розуміння міських спільнот як окремого суспільного інституту, окремого типу політичного інституту;
- існування специфічних «міських» відносин, які існували лише в містах і не могли бути врегульовані поза ними;
- договірний характер формування міської спільноти, яка надалі виступає «колективним» суб'єктом права, тобто діє від імені всіх мешканців міста;
- міське право було правом спілки – інтегрованої, взаємозалежної громади, співтовариства;
- основу міського права складали звичаєве право, торгівельне право, статутне право;
- на традицію міського права істотно вплинули римське та канонічне право.
- Ці характеристики європейської традиції міського права, безумовно, не є вичерпними, проте вони є своєрідними пробниками для спроб дати відповідь про цивілізаційну приналежність вітчизняної традиції міського права.

Аналізуючи риси, що дозволили середньовічним містам виділитися серед інших соціальних утворень, Макс Вебер писав, що, хоча парость міста західного типу можна знайти в інших культурах, головним чином близькосхідних, міська «громада» у повному сенсі цього слова з'являється тільки на Заході. На його думку, щоб скласти повноцінну міську громаду, поселення, насамперед, має переважати в організації торгово-економічних відносин. Крім того, середньовічне місто характеризують такі ознаки: 1) укріплення; 2) ринок; 3) вільна промисловість; 4) власний суд і хоча б частково автономне право; 5) відповідна форма об'єднання самих городян, а також тяжіння до союзів між містами; 6) хоча б часткова автономія й автокефалія, тобто самоврядування і управління органами,

в обранні яких городяни брали участь; 7) існування цехів, які борються проти патріціату; 8) наявність суперечностей між купцями і ремісниками [167, с. 45].

У монографії «Розквіт і занепад держави» сучасний дослідник Мартін ван Кревельд виділяє міські спільноти як окремий, четвертий тип політичного інституту, який необхідно було перемагати, перш ніж з'явилась можливість створення сучасної держави.

Яким би чином не утворювалися середньовічні міста (на місці старих античних, перетину торгових шляхів, недалеко від місць видобутку корисних копалин тощо), вони з самого початку були корпоративними утвореннями. Якими би привілеями вони не володіли і яким способом вони їх не отримали, ці привілеї були дані не окремим особам, а всім громадянам, які будучи жорстко відділені від сільського населення, володіли статусом «вільних». У цьому сенсі міста суперечили самим принципам феодального правління, заснованого на взаємопереплетених правах вищих по відношенню до нижчих [102, с. 345].

Становлення міських форм життя в Київській Русі відбувалося за трьома основними шляхами містобудування: торгівельно-ремісничим, общинно-феодальним і державним [157, с. 120]. Проте незалежно від способу утворення давньоукраїнські міста постійно намагалися унезалежитися від центральної влади. Про це свідчить не тільки утворення міст-держав (міських волостей), а й значна роль самоврядного за характером органу – давньоруського віча. Б.Д. Греков вважає, що велику роль у віче відіграли купці і ремісники, до голосу котрих князі і бояри повинні були прислухатися, а інколи йти їм на поступки. Аналізуючи історично тривалу дискусію про вічеву традицію, П.Ф. Гураль стверджує, що «віче було верховним органом влади міст Київської Русі протягом X – початку XIII ст., що функціонували у всіх землях-волостях і через ці органи народ мав відповідний вплив на хід політичного життя» [41].

Літописні джерела стверджують, що віче було вищим органом порівняно з князем, оскільки могло усунути його від влади. Проте, як підкреслював М. Грушевський, «змагань до обмеження княжої влади, у тодішньої суспільності не було: земля не мала ані охоти ані спромоги до самоуправи; тому ж то, коли почався рух (в XIII ст.) проти київсько-дружинного устрою, земля, виломлюючись від свого режиму, розпадалася на дрібні автономні громади. Для управи землі в її цілості в тодішніх обставинах конче потрібний був князь, тому ми й не стрічаємо спеціальної ворожнечі до сеї інституції зі сторони тих, хто інтересувався політичною цілістю землі, противно – стрічаємо виразні вказівки, якою безпорадною почувала себе земля без князя» [40].

Такі відносини між міськими громадами та князем дозволяють сучасним історикам права стверджувати, що гарантії порядку, бажаних відносин міста шукали не в правових нормах, не в зобов'язаннях, а в особистості князя, тобто знайти князя, котрий жив би душа в душу з громадою, здійснював б у всьому її бажання – це гарантія від усіх невлаштованостей і конфліктів між громадою і князем, а тому частіше за все практикувалося заміна князя іншим [41].

Як центри багатства та виробничої діяльності міста могли вимагати політичних поступок в обмін на людей, гроші і зброю. М. Грушевський характеризував тогочасне міське життя як творчий елемент у політичній

організації й політичних відносинах [41, с. 322].

Урбанізаційні процеси на українських землях були зупинені монголо-татарським нашествям. Розвиток міських громад був перерваний, за браком документальних джерел дискусійним залишається питання про історичну наступність у розвитку міського права.

Поступове відновлення руських міст започаткувало чимало соціальних процесів, серед яких достатньо виразним є процес запозичення міського права, насамперед магдебурзького.

Історико-правовий аналіз цього етапу розвитку міських громад і міського права на українських землях постає перед складною проблемою розмежування звичаєвого та міського права. Міські відносини у містах Київської Русі регулювалися звичаєвим правом. Про визначальну рису цього права влучно написав відомий український вчений С. Дністрянський: «не держава є безпосереднім ініціатором звичаєвого права – як твердять деякі вчені, - а народ, його поодинокі соціальні групи у своїй життєвій і ніким не здержаній силі» [60]. Традиційно вважається, що звичаєве право є результатом соціальної практики більших спільнот, ніж міської чи сільської громади. Цитований нами С. Дністрянський у праці «Про істоту права звичаєвого» пише: «В родині, роді, племені і т. п. створюються спершу основані на етнічному ґрунті звичаї, які поступово повільно входять в тіло і кров даного союзу, коли виступ проти встановленої норми загально вважається за порушення даного союзу. Коли після того ця норма стає органічною потребою даного суспільства, тоді вона набирає сили, яка надає їй авторитарного характеру і з цієї хвили існує право» [184].

Звичаєве право, яке було основним, а можливо єдиним правом для міст Київської Русі (важко говорити про сформоване князівське право того часу), не могло в повній мірі регулювати міські відносини пізнішого часу. Насамперед тому, що воно як справедливо зауважив С. Дністрянський, було етнічним за своїм характером, а міські громади в період відновлення міст стають поліетнічними внаслідок колонізації, зростання кількості іноземних купців, ремісників тощо. По-друге, входження українських земель до складу інших держав, позбавило українські міста статусу міст-держав, політичних центрів волостей.

Саме тому сучасні вчені сходяться на думці, що німецьке міське право (магдебурзьке) впроваджували ще руські князі [93]. Зважаючи на це, можна вважати, що міське право було наступною за звичаєвим, другою історичною формою права, що істотно вплинула на формування української правової традиції

Загалом звичаєве та міське право можна розглядати як дві складові української правової традиції – етнічну та європейську. Причому не ізольовані складові, а такі, що взаємно збагачували одна одну.

З огляду на отримані нами результати порівняльно-історичного дослідження міського права в Україні важко погодитися з абсолютизацією певних суперечностей між звичаєвим та міським правом. Зокрема, Ю. Лобода у монографії «Правова традиція українського народу» стверджує, що серед суттєвих особливостей загальної історії українського народу є сприйняття елітою європейської культури при пануванні традиційного звичаєвого устрою у

середовищі абсолютної більшості народу, яку становив селянський стан. Це дало науковцю підстави для узагальнення про домінування звичаєво-правової культури як чинника правового розвитку у ХХ ст., що призвело до унікального перенесення звичаєво-правових за формою та змістом правових інститутів у нові умови модернізованого урбаністичного способу соціальної організації [105]. Така думка звісно має право на існування, проте залишає поза межами процесу формування української правової традиції досить чисельне українське міщанство. А ґрунтовне дослідження М. Кобилецького «Магдебурзьке право в Україні» доводить, що магдебурзьке право поширювалось не тільки на українські міста, а й села [93]. Реципували магдебурзьке право шляхом прямого застосування, і при кодифікації українського права, мало місце прийняття духу (ідей та методології) міського права, низки його засад, врешті решт, концепції створення правових норм.

Отже, основними внесками історії міського права у розвиток правової традиції українського народу є:

- створення правової основи для розвитку міського самоврядування, поступового формування муніципальної влади як окремої гілки влади;
- становлення інституту громадянства міста, визначення правового статусу міщан як окремого стану;
- встановлення формальної рівності мешканців міста, забезпечення права громади на самоврядування;
- надання світського політичного характеру містам;
- рецепція римського приватного права;
- фактично почалося формування такого джерела права, як нормативно-правовий акт, закон [144];
- прискорений розвиток інституту права власності і торгового права;
- забезпечення правового зв'язку між українськими містами, які знаходилися на території різних держав;
- поширення участі народу у міському самоврядування і на судову владу [167].

Порівняльно-історичний аналіз міського права довів єдність традиції міського права, її неперервність і генетичний зв'язок з іншими елементами правової традиції українського народу, насамперед, звичаєвим правом. Конкретно-історичні особливості міського права цілком вписуються у таке розуміння правової традиції, коли всі різні, несхожі між собою елементи у системі і становлять єдину правову традицію українського народу, категорія якої, на відміну від категорій правової культури чи правової свідомості, виявляє не те специфічне, що характеризує кожен етнокультурний компонент, а навпаки, виявляє те спільне, що об'єднує все розмаїття правового життя народу упродовж багатьох поколінь у єдину грандіозну правову систему [105].

Відтак осмислення історії міського права в Україні стає наріжною проблемою розвитку не тільки сучасного муніципального права, а й правової системи загалом. Видається, що в Україні недооцінена роль статутів міст як джерел права. Мешканці міст практично не беруть участі у розробці та прийнятті статутів, не володіють знаннями про їх зміст тощо.

На часі ґрунтовна просвітницька та інформаційна робота з метою залучення до творення сучасного міського права якнайширших верств міського населення.

У результаті дискусії щодо проблем понятійно-категоріального апарату історико-правової науки правова свідомість визнана як одна з найважливіших її категорій, безпосередньо пов'язана з категоріями «історико-правова реальність», «правова традиція», «правова думка» тощо. Українські вчені солідаризувалися з багатьма європейськими дослідниками у тому, що історію правової свідомості можна розглядати як окремий напрямок історико-правових досліджень у контексті окремих історико-правових наукових дисциплін – «історії національного права», «загальної історії права», «історії правових вчень», «історії правової науки» [44, с. 3-11]. Сучасні концепції історії права, які пов'язують його розвиток з розвитком уявлень про справедливість, стимулюють увагу науковців до правової свідомості як суспільного явища [97, с. 365-388]. Це відповідає принципам об'єктивності та достовірності, дозволяє виробити цілісне уявлення про правову свідомість як духовне, соціально-психічне, формально-юридичне і власне правове утворення, яке пізнає позачасову і конкретно-історичну істину правового життя і водночас творить правове буття.

Такий взаємозумовлюючий синергетичний зв'язок права та правової свідомості яскраво відображається в історії міського права. Проведені дослідження історії міського права та правової свідомості яскраво відображається в історії міського права. Проведені дослідження історії міського права на українських землях у XIII – на початку XX ст. показали вагомий вплив міського права на правову свідомість жителів міст, що визначало напрямок цивілізаційного, культурно-історичного розвитку міських громад.

Вивчення усього впливу актуально для сучасної національної правосвідомості в Україні, оскільки йдеться і про її історичне коріння, і про цивілізаційний вибір, який зумовлює європейські прагнення.

Загалом проблема правової свідомості представлена в українській історико-правовій науці, зокрема у дослідженнях історії територіальних громад, місцевого самоврядування та міського права [41; 93; 87]. Проте спеціального методологічного дослідження подібного до російських [48], немає. Таке дослідження необхідне і воно пов'язане з особливостями розвитку правової свідомості, яка в процесі переходу від одного історичного етапу в історії міського права до другого характеризують не повною заміною ідей, понять, принципів, правових цінностей, а накладанням нових форм на старі. Це дозволило зберегти і донести до сучасного періоду інформацію про правосвідомість жителів українських міст Середньовіччя та Нового часу.

Уявлення про правову свідомість жителів європейських міст Середньовіччя дають різні джерела: міфи, літописи, хроніки, пам'ятки права, судова практика релігійна, філософська, правова література, дослідження тогочасних та сучасних істориків, насамперед істориків права, міські символи, географічні мапи, етнографічні, археологічні дані тощо. Зібраний нами у рамках дисертаційного дослідження історико-правовий матеріал стосується міст на українських землях Речі Посполитої. Однак поширення на ці міста різних сімей міського права (насамперед, німецького) та її трансформація у польське та українське міське

право дозволяє виділити типові для середньовічної правової свідомості міщан правові цінності, конструкції, ідеї.

Вплив міського права на правову свідомість жителів міст обумовлювався, насамперед, його характером, відмінним від державного (королівського) права та права держави. Міське право Середньовіччя було правом спілки – взаємозалежного, інтегрованого співтовариства, яке називали «комуною». Його колективний і договірний характер виявлявся у правових вимогах взаємної допомоги громадян і взаємного захисту проти чужих і ворогів; у положеннях про проведення «загальної ради» громадян при прийнятті нових законів; у системі формального судового розгляду співгромадянами («рівними») справи тієї людини, котра потребувала захисту своїх прав чи до якої було пред'явлено позов кимсь іншим, у системі неформального третейського суду щодо цивільних суперечок, за якими міська влада здійснювала лише незначний нагляд, у строгому регулюванні господарської діяльності гільдіями ремісників і купців, а також у багатьох інших положеннях, що забезпечували участь міщан у житті громади [167, с. 155]. Таким чином, середньовічне міське право, яке існувало в рамках традиційного права, істотно більше ніж міське право Нового часу, залежало від приватного фактора, починаючи з того, що будь-який судовий розгляд починався з позову, у природі свого приватного і закінчуючи правотворчими можливостями громади, яка регулювала значну сферу міських відносин. Середньовічне міське право як приватне право висувало перед жителями міст на перший план питання про вибір способів захисту своїх прав та інтересів. Йдеться, насамперед, про вибір між правовим і не правовим способом поведінки. Вивчення цього вибору – один із способів виявити зв'язок у взаємному впливі суспільства і правової свідомості. Дві найважливіші складові цього вибору – це вибір міського громадянства та вибір правового чи не правового захисту своїх прав та інтересів.

Право на міське громадянство (міське право) безпосередньо впливало на правосвідомість мешканців міста, оскільки робило їх повноправними суб'єктами міського права, привілейованими мешканцями міста. Дослідник міського права Львова А. Гілевич описав процедуру прийняття у міське громадянство саме як юридичну процедуру. Особи, прийняті до міського права, складали перед міською радою присягу, зміст якої, як зазначає науковець, був різний, у залежності від того, хто складав присягу, - ремісник, купець, чи передміщанин. Після складення присяги громадяни отримували відповідне письмове підтвердження, яке, наприклад, купцям надавало право на звільнення від митних зборів.

Вступ до міського громадянства забезпечував специфічний правовий статус мешканців міста, основою якої була їхня особиста свобода. Серед прав міщан виділялося право на участь в управлінні містом та право звернення за захистом до міського суду. Розглядаючи зв'язок права міського громадянства з участю в органах самоврядування, можна стверджувати, що потенційно кожен громадянин міста міг бути обраний до органів самоврядування. Проте у більшості міст італійського чи німецького міського права до складу органів самоврядування входив міський патриціат, який складався із заможного купецтва. Така конкретно-історична ситуація характерна і для більшості міст Речі Посполитої. Анджей Сулима Камінський стверджує, що у містах Речі Посполитої владу здійснювала

міська рада, очолювана бурмистром. Більшість її представників походила із заможного купецтва, котре інвестувало свої капітали, окрім торгівлі, у гірничу, гутну, паперову і сільськогосподарську промисловість (саме завдяки цьому частина міської верхівки, скажімо, Бонери, Шембеки – потрапила до числа польської аристократії). Членство у міській раді мало олігархічний характер: її склад поповнювався за правом походження і через кооптацію [78, с. 32]. Олігархічний характер львівської міської ради серед іншого пояснюється привілеями райців (радників). Хоча райці і не отримували грошової плати безпосередньо за виконання своїх обов'язків, однак вони і не платили жодних податків від свого нерухомого майна, ні королівських, ні тим паче, міських. Крім того міські райці отримували на свята подарунки, частіше провізією. Коли одружувався сам радник чи його син, або коли виходила заміж його донька, вони отримували від ради міста цінні подарунки.

Боротьба «посполитих» міщан з олігархією патриціїв сформувала у їх свідомості розуміння справедливості як рівного доступу всіх громадян міста до міських урядів і необхідність контролю за їх діяльністю. У багатьох містах така боротьба завершувалася створенням нових самоврядних органів, які контролювали діяльність традиційних, як от «колегія 40 мужів» у Львові. Це свідчить про те, що міщани брали участь в управлінні містом (самоврядуванні) не тільки як право, а й як обов'язок. Загалом обов'язки міщан були досить численними і регулювалися міським правом. Серед них виділявся, безумовно, обов'язок сплачувати податки. У порівнянні з іншими групами населення податки, які сплачували жителі міст, були досить високими. Анджей Сулима Камінський на основі архівних матеріалів стверджує, що в 1520 р. краківські патриції платили по 5 злотих податку, ремісники по 6 грошів, а міщани, які не належали до цехів, але жили під міським правом, - по 4 гроші. Податок з лікарів складав 2 злотих, а краківські шкільні вчителі платили по 12 грошів. Кметі (селяни) у 1520 р. платили по 1 грошу, а шляхтич, який володів одним селом – 30 грошів [78, с. 32]. Такий розмір податків свідчив не тільки про майнове розшарування міщан, але й про значний податковий тягар у порівнянні з шляхтичами та самостійними сільськими господарями. Більше коштів містам було необхідно для їх розбудови та безпеки, будівництва та утримання фортифікаційних споруд тощо. Відтак у правосвідомості міщан сформувалося розуміння колективної безпеки міста як спільного обов'язку його громадян. Таке розуміння відобразилося не лише в приписах щодо спільного військового захисту міста чи поповнення міського арсеналу зброї, а й у кримінальних покараннях. Найважчі покарання міське право передбачало за зраду міста [9, с. 47]. Наприклад, у XV та XVI століттях спалили кілька міських селян за те, що вони буцімто мали намір підпалити Львів [172].

Відтак можна стверджувати, що одним із найважливіших аспектів впливу міського права на правосвідомість жителів міст було творення уявлення про міську громаду як спільноту, об'єднану єдністю інтересів та правил поведінки. Німецький соціолог Фердинанд Тьоніс описує цей історико-правовий процес як трансформацію спільнот від тих, які побудовані на кривих зв'язках, до тих, які об'єднані спільним духом. «Однак почасти із села, почасти поряд з ним розвивається місто, яке в своєму довершеному вигляді згуртовується не так

завдяки спільним природним об'єктам, як завдяки спільному духові. За своїми зовнішніми ознаками місто спочатку є не більш ніж великим селом, сполученням кількох сусідніх сіл або селом, оточеним кам'яним муром, але незабаром воно починає панувати над сільським довкіллям як одне ціле й у сполученні із цим довкіллям віддзеркалює нову організацію області, а потім і країни – переформування або нове утворення племені, народу. У свою чергу, всередині міста з'являються утворення, властиві лише йому: трудове товариство (гільдія або цех) і культове товариство, братство – релігійна громада, яка водночас є останнім і найвищим виявом ідеї спільності. Відтак, не лише ціле місто, а й село, народ, плем'я, рід і, нарешті, сім'я може схожим чином виявляти себе і розумітися окремим видом гільдії або релігійної громади» [158, с. 35-36].

Інший відомий дослідник західної традиції права Г.Дж. Берман доводить, що у разі заснування нового міста створюваний статус був статусом корпорації (universitas) згідно з панівною романістсько-канонічною теорією корпорації як сукупності людей, що здійснюють загальні правові функції і діють як юридична особа. Отже, у якомусь сенсі проголошення та ухвалення міської хартії було навіть не договором, а свого роду таїнством, воно символізувало й реалізувало твердження спільноти і встановлення її права [6, с. 387].

З таких позицій зрозуміла роль символів міського права – гербів міст, міських ратуш, стовпів ганьби тощо. І сьогодні з допомогою цих символів (насамперед, гербів) чимало європейців з гордістю ідентифікують себе з історичними міськими спільнотами. Зрештою, почесне громадянство сучасних міст є трансформованим у Новий час міським громадянством.

Отже, міське право формувало правосвідомість не тільки окремих мешканців міст, а й міських громад загалом.

Інший напрям впливу міського права на правосвідомість пов'язаний з його світським характером. На відміну від міст античних Греції та Риму, європейські міста Середньовіччя не несли відповідальності за відправлення релігійного культу. Богослужіння і віра не входили у міську юрисдикцію, перебуваючи під окремою юрисдикцією церкви, що, у свою чергу, підкорялася папі. У правосвідомості міщан формувалося уявлення про формальну рівність міських громадян незалежно від їх багатства, належності до конфесій тощо. Попри те, що історичні факти свідчать про постійне порушення формальної рівності, боротьба міщан за неї стала невід'ємною складовою історії міст і міського права.

Міське право поширило формальну рівність на участь громадян міста не тільки у міських урядах, а й на судову владу. Поступово у свідомості міщан формувалася уявлення про «народний суд», «суд рівних над рівними». Раціональна судова процедура засвідчила перехід від архаїчного міського права та архаїчної правової свідомості до класичного середньовічного міського права і відповідної йому правосвідомості. З одного боку, архаїчна міська спільнота схильна до формалізму і ритуалізації у регулюванні відносин, з іншого боку, правосвідомість ще дуже залежить від багатьох неправових соціальних парадигм, що ставить особу перед складним пошуком «правильного» і «неправильного» - на протигагу «правовому» і «неправовому».

Класичне середньовічне міське право виділяється серед інших соціальних норм, набирає різних форм. У цей період вибір між правовою і неправовою, чи навіть протиправною поведінкою легше ідентифікується. З огляду на це, на думку В. Кіселичника, середньовічне міське право, і про це свідчить аналіз історії міського права Львова, має дві найважливіші функції, спрямовані назовні і досередини, - функцію правового захисту міста у відносинах з державою, іншими містами, феодалами тощо та функцію обмеження влади і сваволі міської верхівки – патриціату [87, с. 162].

У XVII ст., як обґрунтовано стверджує Р. Зубик, зовнішні справи королівського міста Львова – це не представництво міста серед рівних собі публічних одиниць, навіть не представництво міста у державному сеймі; це – судові процеси, намагання відшукати для вирішення міських справ впливових сеймових послів або королівських урядників, а в зв'язку з тим коштовні весільні подарунки, учти і прийняття для представників центральних земських і гродських влад, впливових осіб з числа шляхти і магнатів у період їхнього перебування у місті [212, с. 264].

З усього можна зробити висновок, що у пізньому Середньовіччі та у ранній Новий час міста гостро потребують впорядкування і соціального і правового простору. Бажання використати правові інструменти у зв'язку з цим зростає, але не завжди супроводжується уніфікацією на систематизацію правових норм. Це викликає до життя неоднозначний принцип міського права – «правовий захист за будь-яку ціну». Наприклад, «Хроніка міста Львова» Дениса Зубрицького рясніє повідомленнями про дарунки міста можновладцям з метою прийняття ними привілеїв на користь міста та підтвердження прав за давніми привілеями [211, с. 75, 83].

Практика правового захисту сформувала у правовій свідомості міських громад розуміння необхідності фахових юристів у органах самоврядування. Відтак у містах на німецькому праві з'являються представники юридичної професії – прокуратори, писарі, адвокати, синдики [142, с. 12].

Однак чи не найважливішим аспектом впливу міського права на правосвідомість було встановлення правових обмежень. Якщо привілеї склали частину міського права, котра по суті була аутентичним правом, наприклад, магдебурзьким, то обмеження встановлювалися органами самоврядування, відтак норми, якими встановлювалися ці обмеження, є результатом правотворчості міської громади та її самоврядних органів [87, с. 179].

Правові обмеження у середньовічному міському праві ґрунтуються на тогочасному розумінні справедливості та ідеї про обов'язок міської громади зробити своїх громадян заможними. Ця ідея описана Д. Зубрицьким так: «засадою було те, що радше всі співгромадяни повинні бути в міру заможними, ніж аби поруч з натовпом злидарів було кілька багатіїв: тому було запроваджено розпорядження, що випливало з тривалого досвіду, про обмеження заробітків одного жадібного, аби й іншому щось залишилося. Однак це не гальмувало ні заповзятливості, ані можливості дійти до статків, бо порядний, працьовитий, ощадний і заповзятливий нагромаджував багатство, тоді як інший міг лише заробляти на існування, але й цей останній не залишався без засобів до життя» [71

, с. 217]. Обмеження, як правило, стосувалися величини будинків (кількості вікон у будинках), кількості запрошених на банкет та кількості страв для запрошених, використання дорогих тканин при пологах тощо.

Таким чином очевидно, що середньовічне міське право нормативно формувало модель поведінки мешканця європейського міста, зорієнтовану на досягнення таких цінностей як моральність багатства та солідарність людей. Звісно, для більшості європейців ці цінності залишаються актуальними по сьогодні.

Висновки до розділу 2

До загальних закономірностей, виявлених порівняльним аналізом середньовічного міського права в українських містах, віднесено розвиток міського права на основі звичаєвого права певної території; відмежування міського права від земського та канонічного на основі станової приналежності суб'єкта права та місцевості, території, на які воно поширювалося; розуміння міських спільнот як окремого суспільного інституту, окремого типу політичного інституту; договірний характер формування міської спільноти, яка надалі виступає «колективним» суб'єктом права, тобто діє від імені всіх мешканців міста; міське право розвивається як приватне право, його основу складає звичаєве право, торгівельне право, статутне право; на міське право істотно вплинули римське та канонічне право.

Особливості становлення середньовічного міського права в українських містах полягають у специфіці поширення (трансферту) середньовічного німецького права, його трансформації, збагаченні місцевим звичаєвим правом; існуванні в окремих містах у структурі міського права поряд з нормами магдебурзького права норм права національних громад; різнобіжжі процесів уніфікації міського права на основі магдебурзького права або його різновидів і формування українського, польського міського права; існування двох великих періодів в історії магдебурзького права – литовського (XIV ст. – 1654 р.) і румунського (1654-1834 рр.); становлення м. Львова як материнського для міст з німецьким правом Галичини і Поділля та розвиток Львівського міського права; існування повного та неповного магдебурзького права для українських міст.

Серед цих особливостей окремих наголос зроблено на специфіці поширення середньовічного німецького права на українські землі та виокремленні з-поміж інших форм рецепції німецького права. Доведено, що основним способом поширення німецького міського права було його дарування новозаснованим або уже існуючим містам. Інший спосіб – звертання за правовими роз'ясненнями до німецьких «материнських» міст майже не застосовувався. Рецепція німецького міського права забезпечила містам найважливіші економічні монополії, наприклад, торгівельне право, право продажу алкогольних напоїв, а для окремих великих міст – право складу. Економічні переваги спричинили зміну статусу міста, яке відривається від провінції, втрачаючи роль центрів відповідних земель чи регіонів, характерну для міст княжого періоду. Це обумовлює історико-правовий процес сепарації міського права і заснованого на цьому праві міського самоврядування.

Процес сепарації міського права виявлявся у формуванні його специфічних джерел – привілеїв, рішень міських органів, рішень судів та правових збірників (правової доктрини). Ці джерела формалізували подібне та відмінне у правовому регулюванні утворення та діяльності органів місцевого самоврядування.

Нами з'ясовано, що для більшості українських міст магдебурзького права характерним було утворення таких органів самоврядування як рада та лава, які з часом утворювали єдиний орган – магістрат. Проте окремі міста утворювали й інші органи самоврядування, наприклад «Нову раду» у Києві, чи Колегію сорока мужів у Львові. Різними були вимоги до міських урядників та їх статус. В одних містах міські урядники не отримували платні з міської скарбниці, але звільнялися від міських податків. Натомість київські міські урядники отримували платню за свою працю, що свідчить про поступову професіоналізацію міської служби.

Різними за обсягом були і повноваження міських органів самоврядування, їх функції та основні напрями діяльності. Загальними для більшості українських міст функціями органів самоврядування були: представництво інтересів міської громади та окремих міщан поза містом, прийняття до міського права, судочинство на основі норм міського права, регулювання торгівельних і ремісничих відносин у місті, стягнення міських і державних податків.

Істотні відмінності у повноваженнях та функціях стосуються забезпечення оборони міста, дотримання порядку і благоустрою у місті, благочинної діяльності.

У розділі акцентовано увагу на тому, що міське право обмежувало певним чином міську владу, було правовою основою для боротьби міщан з такими негативними історичними явищами як олігархізація міської влади, непотизм, узурпація влади тощо.

Порівняльний аналіз торгівельного та цехового права довів їх роль у становленні та розвитку середньовічного міського права, підкреслив природу середньовічного міського права як приватного права.

Середньовічне міське право істотно більше ніж міське право Нового часу залежало від приватного фактора, починаючи з того, що будь-який судовий розгляд починався з позову, у природі своїй приватного і закінчуючи правотворчими можливостями громади, яка регулювала значну сферу міських відносин. Середньовічне міське право як приватне право висувало перед жителями міст на перший план питання про вибір способів захисту своїх прав та інтересів. Йдеться, насамперед, про вибір між правовим і не правовим способом поведінки. Дві найважливіші складові цього вибору – це вибір міського громадянства та вибір правового чи не правового захисту своїх прав та інтересів. Право на міське громадянство (міське право) безпосередньо впливало на правосвідомість мешканців міста, оскільки робило їх повноправними суб'єктами міського права. Вступ до міського громадянства забезпечував специфічний правовий статус мешканців міста, основою якого була їхня особиста свобода. У правосвідомості вільних мешканців міст формувалося уявлення про формальну рівність міських громадян незалежно від їх багатства, належності до конфесій тощо. Попри те, що історичні факти свідчать про постійне порушення формальної рівності, боротьба міщан за неї стала невід'ємною складовою історії міст і міського права. Міське право поширило формальну рівність на участь громадян

міста не тільки у міських урядах, а й на судову владу. Поступово у свідомості міщан формувалося уявлення про «народний суд», «суд рівних над рівними». Практика судового захисту сформувала у правовій свідомості міських громадян розуміння необхідності фахових юристів у органах самоврядування. Відтак у містах з'являються представники юридичної професії – прокуратори, писарі, адвокати, синдики.

Однак чи не найважливішим аспектом впливу міського права на правову традицію було встановлення правових обмежень. Правові обмеження у середньовічному міському праві ґрунтуються на тогочасному розумінні справедливості та ідеї про обов'язок міської громади зробити своїх громадян заможними. Очевидно, що середньовічне міське право нормативно формувало модель поведінки мешканця міста, зорієнтовану на досягнення таких цінностей як моральність багатства та солідарність людей. Для більшості європейців, у т. ч. українців, ці цінності залишаються актуальними і досі.

РОЗДІЛ 3

МОДЕРНЕ МІСЬКЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ) ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

3.1 Правове регулювання міських відносин в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях

Історико-правовий процес розвитку самоврядування в Україні є цивілізаційним вибором між двома способами самоорганізації суспільства: пірамідально-вертикальним із авторитарним лідером на чолі чи горизонтально-демократичним із пріоритетом прав та свобод людей і їх об'єднань.

Досить хоча б трішки зануритись в наукову літературу, щоб побачити, що поняття «самоврядування» не є вузькоспеціалізованим, «технічним» - за ним криється проблематика суспільного, політичного, правового регулювання в цілому. У той же час воно є сутнісно спірним поняттям, тобто поняттям, що характеризується відсутністю загальної згоди щодо самої своєї основи. Більше того не існує єдиної доктрини самоврядування. В конкретно-історичних умовах були реалізовані, чи реалізуються різні моделі самоврядування.

Серед них виділяють, насамперед, французьку, пруську (німецьку) та англійську. Проте завершеними є й інші моделі, зокрема австрійська та російська. Спільним знаменником для цих історичних моделей самоврядування було те, що їх становлення відбулося в Європі у XVIII - XIX ст., у період, коли абсолютні монархії почали трансформуватися у конституційні держави. Однак австрійська модель має істотні відмінності від російської, визначальною серед яких є ступінь реалізації права територіальної громади. Зрештою реалізація цих моделей в українських містах істотно вплинула на історію самоврядування в Україні. Оцінити цей вплив можна на основі різних методологічних підходів, з допомогою різних методів історико-правової науки. Актуальність порівняльного підходу зумовлена:

- по-перше, традицією порівняльних досліджень в історії держави і права України;
- по-друге, плюралізмом історико-правового досвіду, правових культур на українських землях у складі різних держав;
- по-третє, пошуком шляхів поєднання універсального та унікального в розвитку вітчизняного самоврядування;
- по-четверте, доцільністю виокремлення особливостей української традиції самоврядування у співвідношенні з модифікацією основних європейських течій розуміння самоврядування, виявлення спорідненості української самоврядної культури з іншими європейськими культурами.

Сучасна наука місцевого самоврядування доходить висновку, що становлення територіальних громад і розвиток їх самоврядування було культурним досягненням універсального значення. Проте на думку багатьох науковців поняття «міське самоврядування» є «сутнісно спірним поняттям», тобто поняттям, що характеризується відсутністю загальної згоди щодо самої своєї основи. Одночасно неважко показати, що термін «міське самоврядування»

позбавили сенсу ідеологічні зловживання ним, а також надто часто загальне вживання.

Отже, місцеве самоврядування сьогодні є політичним і правовим ідеалом, проте згоди щодо його точного значення немає. Існує порівняно короткий опис переконливих концепцій місцевого самоврядування, кожна з яких походить від певних історико-політичних і правових контекстів і має конкретні наслідки у вигляді реалізованих моделей самоврядування. Фундаментальні відмінності цих концепцій полягають у визначенні джерела місцевого самоврядування. «У питанні про джерело місцевого самоврядування вчені фактично поділилися на дві школи: громадську (громадівську) та державну. Цей поділ до певної міри умовний, зберігається і до сьогодні. Прихильники ідеї природного права, сформувавши громадську теорію, обґрунтовуючи вільність і незалежність громади від держави, вважаючи громаду єдиним джерелом територіального самоврядування» [87].

Державна теорія місцевого самоврядування вважає його наслідком децентралізації державної влади. Поєднати переваги цих концепцій та їх інтелектуальні здобутки намагається теорія муніципального дуалізму, або громадсько-державна концепція місцевого самоврядування. Слід усвідомлювати, що всі три розуміння місцевого самоврядування формулюються абстрактно, їх зміст відкритий. Жодна з цих концепцій не була реалізована в ідеалі. Проте вони були ідейним підґрунтям тих історичних моделей місцевого самоврядування, початок розвитку яких датується кінцем XVIII- серединою XIX століття.

Загалом розвиток місцевого самоврядування в сучасному розумінні діалектично пов'язують з розвитком інших соціальних, політичних і правових явищ XIX століття, передусім з остаточним утвердженням нових соціально-економічних систем (про що свідчить скасування кріпосного права), переходом від абсолютистської держави до демократичної, становленням конституціоналізму, формуванням єдиного законодавства централізованих держав.

Хронологічно місцеве самоврядування Австрійської (згодом Австро-Угорської) та Російської імперії формувалося в один історичний час – у другій половині XIX століття. Співставними були економічні та політичні умови – необхідність модернізації у всіх сферах життя, істотні національні суперечності всередині імперій, нерівномірність економічного та соціального розвитку різних частин держав. Однак самоврядування, у т.ч. міське, розвивалося як один із чинників і результат становлення конституційної держави в Австро-Угорщині і як спроба зберегти самодержавство в Росії.

Відтак ідея самоврядування по-різному відображається у законодавстві. В Австрії правова основа для розвитку місцевого самоврядування закладається ще в Конституції 1849 р. (Австрійська державна Конституція, схвалена 13 січня 1849 р. конституційною комісією сейму, отримала назву Кромериська). У ст. 29 зазначено, що «кожний громадянин держави і кожна територія належить членам гміни. Засадничими правами користуються кожний член: а) вільний вибір своїх заступників і помічників; б) прийняття нових членів до гміни; в) самоврядування у вирішенні своїх справ та при участі місцевої поліції; г) подання справ громадської організації стосовно господарських дій до чинного та виконуючого

регулюючого органу влади. Обмеження права входження до гміни і права відчуження майна закладено за рішенням статуту гміни» [126]. Ідея свободи громади впродовж всього часу становлення австрійського конституціоналізму декларувалася в основних законах, зокрема у Цісарському указі від 4 березня 1849 р. № 150 про затвердження Олумунецької конституції Австрійської держави (розділ IV. Про гміни) [126, с. 56]. Вона отримала втілення у таких принципах як право територіальної громади на власність, виборність, підзвітність і підконтрольність органів самоврядування, поділ сфери діяльності громади, визначеність повноважень громади та її органів. Щоправда, поділ сфери діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену), а також невизначеність обсягу делегованої (дорученої) діяльності суперечили ідеї повної свободи громади. Важливим положенням законодавства про громади та їх самоврядування була ст. XXII закону «Про основні засади організації громад», яка передбачала, що «столичне місто краю, а за бажанням інші важливі міста, а також важливі місця курортно-оздоровчого значення, відповідно до вимог крайового закону, можуть претендувати на отримання окремих статутів, якщо вони таких ще не мають» [87]. Серед українських міст такі статuti отримали Львів і Чернівці. Отже, австрійська модель самоврядування розвивалася, нехай і не поступово, на конституційній основі.

Російська модель міського самоврядування сформувалася в результаті міської реформи, яка розтягнулася в Україні на 14 років. Вона не була результатом конституційного розвитку Російської імперії і розглядалася царським урядом як доцільне перенесення тягара державної влади на місця. Відтак правовою основою для міського самоврядування були правові документи, які виходили від абсолютної влади (царя). Основним серед них є Міське положення (Городове положення), затверджене імператором 16 червня 1870 р. В першу чергу воно мало вводиться в дію у дев'яти губернських і прирівняних до них містах України. В інших містах реформа проводилася на розсуд міністра внутрішніх справ з урахуванням місцевих особливостей. На Одесу дія міського положення з деякими змінами була поширена особливими Правилами, затвердженими 20 червня 1872 р., а на західні губернії – спеціальним законом від 29 квітня 1875 р. [41].

Як бачимо, на відміну від Австрійської (Австро-Угорської імперії), де законодавство про громади було систематизованим і поширювалося на всі громади, російське законодавство не забезпечувало принципу верховенства закону щодо громад.

Це позначилося і на результатах міської реформи в Україні – міське управління було реформоване у 135 містах і посадах, а не реформованим воно залишилось у 25 містах і посадах, в тому числі в усіх восьми приватно-власницьких містах Правобережної України. Отже, міська реформа була незавершеною і в ній домінував принцип політичної доцільності. Саме тому процес реформування відбувався нерівномірно, починався з міст, які вважалися благонадійними у політичному відношенні.

Кроком вперед на шляху до місцевої демократії безумовно стала виборність органів самоврядування. Проте російське законодавство, скасувавши становий

принцип, утвердило майновий ценз, який унеможливив участь у виборах більшої частини жителів міст.

На противагу цьому закон «Про основні засади організації громад», який діяв на українських землях Австрійської монархії безпосередньо таких цензів не встановлював. Ст. IX закону встановлює, що активне виборче право належить членам громади. «Виборчого права позбавляються: а) особи, визнані винними у вчинення злочину; б) особи, які вчинили злочин і перебувають під слідством до завершення слідства; в) особи, визнані винними у вчиненні злочинів, а саме: крадіжки, шахрайства, розтрата...» [87, с. 280]. Отже, ця норма встановлює принцип загальності виборів до представницьких органів громад. Однак статuti та виборчі ординації, які безпосередньо регулювали вибори до представницьких органів конкретних міст, встановлюють різні цензи, в тому числі майновий. Так, § 1 Виборчої ординації для громади королівського столичного м. Львова встановлює, що право обирати мають громадяни і почесні громадяни м. Львова, а також особи, які мають право приналежності до громади, зокрема: а) власники чи позиттєві власники, які володіють у межах міста спадщиною чи набули не менше одного року тому нерухоме майно (землю, будинок), з якого сплачують земельний чи будинковий податок; б) які працюють у межах міста та сплачують зі свого заробітку щорічно податок у розмірі не менше восьми золотих римських, не враховуючи додатків до податків; в) які сплачують не менше року податок без додатків у м. Львові, в розмірі, який є не меншим 12 золотих римських. Проте майновий ценз не поширювався на духовенство, державних службовців та представників т. зв. вільних професій (адвокатів, нотаріусів, докторів всіх факультетів, магістрів хірургії і фармацевтики, головних редакторів політичних і наукових часописів) [87, с. 281]. Майновий ценз істотно впливав на кількість осіб, які приймали участь у виборах органів самоврядування в українських містах обох імперій. Архівні матеріали засвідчують, що у виборах органів самоврядування як правило брали участь не більше однієї п'ятої від загальної кількості повнолітніх мешканців міст, чи членів громад. В українських містах Російської імперії за новим Міським положенням 1892 р. процентне співвідношення числа виборців до всього населення склало в Одесі і Катеринославі – 0,5%, Прилуках – 0,8%, Сімферополі – 0,9%, Харкові – 1,1% [143, с. 161-163]. Склад виборців у значній мірі визначав і склад представницьких органів громад. У Російській імперії серед членів дум переважали представники торгового стану (купці). В українських містах Австро-Угорщини, особливо у Львові, значну частину склали представники вільних професій. Цікавим є факт, що впродовж декількох каденцій міської ради Львова від двадцяти до тридцяти відсотків її складу складали доктори наук [201, с. 1-51]. Російський уряд всіляко намагався впливати на склад органів самоврядування, у т.ч. і шляхом законодавчих змін. Зокрема, новим Міським положенням 1892 р. прикажчики та дрібні торговці були позбавлені права обрання до міських дум. Відтак, у органах самоврядування штучно підвищувалася роль дворянства – соціальної основи царської влади. Суперечливими виборчі процеси були і в Австро-Угорщині. Проте розвиток конституціоналізму підштовхував до реалізації загального виборчого права при формуванні органів міського самоврядування. Наприклад, показовим є те, що

австрійський монарх тричі не санкціонував проект статуту міста Львова через ущемлення виборчих прав львів'ян - юдеїв [200, s. 93].

Проте зміст моделі самоврядування визначають не спосіб формування органів самоврядування, чи навіть їх система. Зміст визначають сфера діяльності та повноваження громади. З середини XIX століття у теорії місцевого самоврядування усталилася ідея про поділ сфер діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену). Ця ідея реалізується і в законодавстві порівнюваних нами держав. Так ст. IV закону «Про основні засади організації громад» визначає, що «сфера діяльності громади має два напрями: а) власний (безпосередній) і б) делегований (доручений)» [87, с. 91]. Проте саме співвідношення власної та делегованої сфери визначають ставлення центрального уряду до самоврядування громад. Царський уряд розглядав делеговану сферу як можливість перекласти на міські громади значну частину державних функцій і відповідно видатків. На самоврядування було покладено багато справ загальнодержавного характеру, які не мали прямого відношення до місцевих потреб (витрати на утримання поліції, закладів позбавлення волі, обслуговування військових потреб тощо). В Україні на це витрачалася майже третина усіх міських коштів, міські ж потреби задовольнялися за «залишковим» принципом [41, с. 261]. Тенденція до розширення делегованої сфери простежується і в українських містах Австро-Угорщини. Проте громади боролися з цією тенденцією, використовуючи принцип верховенства закону та інші конституційні механізми. Оскільки основоположною була норма австрійського законодавства, що тільки закони визначають доручену сферу повноважень громади. Однак відсутність єдиного закону, який би встановлював межі делегованих повноважень, сприяли зловживанням центральної влади.

Важливим для розуміння відмінностей між австрійською та російською моделями міського самоврядування є порівняння механізму нагляду та контролю уряду за громадами. Формальні відмінності тут незначні. І австрійський і російський уряд наглядали за законністю діяльності та рішень міських громад. Причому вони могли розпустити органи самоврядування у випадку порушення законодавства. Щоправда, порядок прийняття рішень і їх оскарження відрізняється з огляду на те, що Австро-Угорщина була дуалістичною монархією. Аналіз численних прикладів розпуску органів самоврядування та усунення міських голів засвідчив, що в Російській імперії переважав політичний чинник, а в Австро-Угорщині – дисциплінарний (насамперед, порушення закону, у т.ч. вчинення кримінальних злочинів).

В українських містах Австро-Угорщини та Росії у другій половині XIX – на початку XX століття були реалізовані дві відмінні моделі міського самоврядування, які умовно можна назвати моделлю «відносної автономії міської громади» та моделлю «господарського самоврядування міської громади». Австрійська модель відносної автономії громади базувалася на конституційному праві громад на самоврядування та законодавчо дозволеній самостійній діяльності громади. Російська модель ґрунтувалася на засадах децентралізації влади, усуненні громад від політичної діяльності та виконанні ними передусім господарських функцій.

Австрійська та російська моделі самоврядування знайшли своє відображення у законодавстві про місцеве самоврядування обох монархій. Розвиток цього законодавства, становлення його системи та джерел характеризувався встановленням нових видів форм міського права, формуванням ієрархії цих форм, виокремлення основних функцій джерел міського права. Аналіз законодавства про місцеве самоврядування Російської імперії дозволяє віднести до нього такі джерела:

- міські положення 1870 та 1892 років;
- закони, які регулюють окремі міські відносини;
- рішення органів міського самоврядування у формі «определений», обов'язкових постанов, постанов, інструкцій.

Центральне місце серед джерел міського права Російської імперії займають міські положення, прийняття і розвиток яких відображає стратегію проведення міської реформи в Росії, її успіхи та невдачі.

Вступ на престол царя Олександра II і розпочаті ним реформи, найважливішою з яких стало скасування кріпосного права у 1861 р., відкрило шлях для розвитку ринкової капіталістичної економіки в Росії, часткової демократизації системи державного управління, розвитку інститутів самоуправління громадянського суспільства. Саме тоді правова база міського самоврядування в Росії стала набувати закінченої форми, одним з проявів цього процесу стало прийняття у 1870 р. Міського положення.

Відповідно до Міського положення органами міського самоврядування були: міська дума під головуванням міського голови і міська управа як виконавчий орган міського самоврядування, які обиралися терміном на чотири роки. Міське положення 1870 р. відкинуло становий принцип представництва у зазначених органах, однак зберігався майновий ценз. В основу виборчої системи був покладений принцип сплати міським населенням податків у міську касу. Будь-який міський житель, до якого б стану він не належав, мав право голосу у виборах гласних (тобто депутатів – Л.Х.) за таких умов: 1) якщо він російський підданий, 2) якщо йому не менше двадцяти п'яти років, 3) якщо він володіє в межах міста нерухомим майном, з якого сплачується збір на користь міста, або тримає торговельний або промисловий заклад, або ж, проживши в місті протягом двох років підряд перед виборами, сплачує на користь міста встановлений збір зі свідчень купецького, або промислового на дріб'язковий торг ... ; 4) якщо за ним не числиться заборгованість по міських зборах (ст. 17).

Право брати участь у виборах, крім громадян, надавалося також різним відомствам, установам, товариствам, компаніям, а також монастирям і церквам, якщо вони володіли в містах нерухомим майном, з якого стягувався на користь міста збір, або сплачували на користь міста встановлені збори за право торгівлі та промисел. Робітники, дрібні службовці та особи інтелектуальної праці, які не відповідали майновому і торгово-промислому цензу, позбавлялися виборчого права. Положення виключало з числа виборців усіх тих, хто мав заборгованість зі сплати міських зборів.

К.А. Пажітов зазначає, що оскільки представники вільних професій і фізичної праці, тобто інтелігенція і робітничий клас, не володіли нерухомістю, то

вони усувалися Міським положенням 1870 р. від участі в міському самоврядуванні, в цьому відношенні воно робило крок назад порівняно з тими принципами, які були покладені в основу Жалуваної грамоти на права і вигоди містам Російської імперії (1785 р.). Згідно з останньою наявність університетського або академічного диплому давала право на зарахування до розряду іменитих громадян, які обирали своїх представників в Загальну думу [123, с. 28].

Згідно з положенням запроваджувалася трикласова виборча система, за якою всі виборці вносилися до спільного виборчого списку по низхідній сумі сплачених податків, а потім поділялися на три частини, кожна з яких відповідала третині загальної суми всіх податків. У перший розряд потрапляли найбагатші верстви населення, у другий – люди середнього достатку, в третій – основна маса платників. До складу міської думи в обов'язковому порядку входили голова місцевої повітової управи і депутат від духовного відомства. Загальне число обраних гласних залежно від величини міста коливалося від 30 до 72 (у Москві їх було 180, в Санкт -Петербурзі – 250).

В.А. Нардова відзначає, що уряд, вимушений піти на надання міському громадському управлінню певної самостійності у вирішенні господарських питань і незалежності від місцевого адміністративно - поліцейського апарату, при підготовці міської реформи виявляв особливу занепокоєність у питанні про соціальний склад дум [113, с. 13]. Тому на всіх етапах розробки Міського положення 1870 р. першорядне значення надавалося саме закону про виборчі права, від якого залежало коло виборців і значною мірою наперед визначався склад обраних до органів міського самоврядування.

У виборчих зборах головував Міський голова. На допомогу йому при зборах і підрахунку голосів надавалося від 2 до 6 осіб. Вибори проводилися шляхом таємного голосування. Необхідно відзначити, що виборці кожного розряду мали право подавати свої голоси за кандидатів не тільки свого розряду, а й за осіб, внесених до списків інших розрядів. У гласні Міської думи міг бути обраний кожен, хто мав право голосувати на виборах. Кількість гласних з іновірців (не християн) не повинно було перевищувати однієї третини загального числа гласних. При цьому обраними в гласні визнавалися особи, які отримали у Зборах найбільше голосів і при цьому більше половини голосів всіх наявних виборців. Якщо обраних таким чином гласних виявлялося менше кількості, яка підлягала обранню, то, для добору, з осіб, які отримали найбільше голосів після обраних, складався список кандидатів не більше як у подвійній кількості осіб, яких необхідно дообрати, і за тим проводилося нове балотування тільки зазначених осіб, обраними вважалися особи, які отримали найбільшу кількість голосів, навіть якщо кількість голосів була меншою половини поданих голосів. Між особами, які отримали рівну кількість голосів, вибір здійснювався за допомогою жеребкування, порядок проведення якого встановлювався міським головою.

Збори вважалися дійсними, якщо кількість виборців, які брали в них участь, перевищувала кількість гласних, які підлягали обранню. При меншій кількості виборців нове зібрання дозволялося призначати не раніше, ніж через 7 днів, яке

приступало до виборів незалежно від кількості виборців, які зібралися, про що, особи, які мали право брати участь у виборах, повідомлялися при оголошенні про майбутні збори.

Пажітов К.А. стверджував, що запровадження трикласної системи мало цілком визначене політичне значення [123, с. 29]. Так як сплата міськими жителями повинностей здійснювалася досить нерівномірно і мешканці, які сплачували нижчий розмір повинностей складали більшість, то було необхідним вжити заходів до співмірного, щодо повинностей розподілу між міським населенням виборчих прав, щоб завідування міськими справами не зосереджувалося, як до того в руках нижчих верств населення.

Позитивним елементом виборчої системи відповідно до Міського положення 1870 р. слід визнати те, що вперше в історії міського самоврядування встановлювалося, що виборчі збори не мали права давати обраним гласним жодних інструкцій. По закінченні виборів виборчі збори закривалися. Сформована в результаті міських виборів міська дума обирала, у свою чергу, міську управу, до складу якої входив міський голова і від двох до шести постійних членів. При цьому обраними могли бути не тільки гласні, але і будь-хто з числа тих осіб, які мали право участі у виборах. Встановлювалося граничне число осіб нехристиянського віросповідання, які могли входити до складу управи, – не більше однієї третини.

Міським головою не могла бути особа єврейської національності [123, с. 30]. Для управління окремими галузями міського господарства в допомогу управі могли обиратися особливі виконавчі комісії. Міська дума могла проводити не менше чотирьох і не більше двадцяти чотирьох засідань на рік. Міська управа була підзвітна міській думі.

Компетенція і коло завдань органів міського самоврядування приблизно відповідали основним напрямам діяльності земства. В цілому це розкривається в першому розділі Міського положення [141, с. 281-304]. А саме: ст. 2 Міського положення визначає такі функції міського самоврядування:

- завідування встановленими на користь міських поселень зборами і повинностями;
- завідування капіталами та іншим майном міського поселення;
- піклування про усунення нестачі продовольчих засобів способами, наявними для цього в розпорядженні громадського управління;
- збереження у придатному для використання стані вулиць, площ, мостових, набережних, пристаней, тротуарів, громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, ставків, канав, мостів, переправ, які перебували у віданні громадського управління а також освітлення міського поселення;
- піклування про бідних і про припинення жебрацтва;
- облаштування благодійних і лікувальних закладів та завідування ними на однакових із земськими установами підставах;
- участь у заходах з охорони народного здоров'я, розвиток засобів медичної допомоги міському населенню та вжиття заходів щодо поліпшення

місцевих умов з точки зору санітарного стану;

- піклування про благоустрій міського поселення за затвердженими планами, а також про заходи проти пожеж та інших лих;
- участь у завідуванні взаємним страхуванням міського майна від вогню;
- розвиток установ народної освіти і встановлена законом участь в завідуванні навчальними закладами;
- організація громадських бібліотек, музеїв, театрів та інших установ;
- сприяння притаманними громадському управлінню способами розвитку місцевої торгівлі і промисловості, облаштування ринків та базарів, нагляд за правильним веденням торгівлі, облаштування кредитних установ, сприяння облаштуванню біржових організацій;
- задоволення покладених на громадське управління потреб військового і цивільного управліннь;
- справи, віднесені до відання громадського управління на підставі особливих законів і статутів (ст. 2).

Як видається, Міське положення 1870 р. було найліберальнішим в Російській імперії, забезпечуючи максимально можливі в той час права міського самоврядування [61, с. 14-21].

Подальший розвиток міського самоврядування відбувався в умовах підготовки земської та міської контрреформ, спрямованих на бюрократизацію органів громадського управління, ослаблення їх ролі та значення. Ці контрреформи знайшли свій вираз в новому Міському положенні, затвердженому 11 червня 1892 р.

Положення 1892 р. визначало загальну побудову міського самоуправління в наступні десятиліття російської дореволюційної історії .

Головні недоліки Міського положення 1870 р. багато в чому визначили умови діяльності та розвиток міського самоуправління в подальшому. Однак позитивним моментом реформи міського самоврядування 1870 р. була її серйозна підготовка у сфері правових та соціальних питань, що обмежило ефективність дій уряду на початку дев'яностих років, спрямованих на контрреформу місцевого самоврядування.

Закони встановлюють право органів міського самоврядування приймати нормативно-правові акти. Ієрархія цих актів складалася таким чином, що актом вищого рівня були «определения» (тобто ухвали – Л.Х.) органів міського самоврядування. Ці акти поширювалися на всю територію міської громади і проходили особливу процедуру набуття юридичної сили. Нормативну силу вони отримували лише після розгляду і затвердження адміністративною владою.

Як правило, проекти «определений» розглядалися міністром внутрішніх справ, міністром фінансів і губернатором. Наприклад, за допомогою «определений» міських дум регулювався нагляд за торгівлею на основі «Положення про мита за право торгівлі та ведення інших промислів». До компетенції міської думи відносилось і винесення «определений» для регулювання планування та забудови міських територій. Юридична сила «определений» визначалася найважливішими питаннями міського життя як

предметом правового регулювання та процедурою затвердження вищих органів державної влади.

Наступним за юридичною силою йшли обов'язкові постанови та постанови. Хоча тогочасним міським законодавством вони урівнювалися, сучасні російські вчені застерігають від їх ототожнення.

Постанови була актами зовнішньої дії і поширювались на територію громади за предметом відання. Постанови приймалися з питань виключної компетенції міських дум. Законодавцем окремо були визначені повноваження міської думи щодо обов'язкових постанов з питань міського благоустрою. Обов'язкові постанови повинні були відповідати певним вимогам.

Законодавець окреслював предмети відання, за якими міськими думами виносилися обов'язкові постанови, і цей перелік мав вичерпний характер. Окрім того, він вважав прийняття постанов з цих питань обов'язком міських дум – звідси походить назва таких джерел міського права.

Таким чином, законодавець визначав і забезпечував пріоритетні напрями діяльності органів міського самоврядування.

Проекти обов'язкових постанов попередньо доводилися до відома начальника місцевого поліцейського управління, який складав щодо них заключення. А далі він сам вносив на розгляд міської думи проекти постанов, які стосувалися благоустрою міста.

Поліція ж була зобов'язана спостерігати за точним виконанням постанов. За порушення постанов, прийнятих міською думою, фізичні та юридичні особи притягувалися до відповідальності за ст. 29 «Статуту про покарання, які накладаються мировими суддями» [128, с. 104-107; 109-110]. Оскільки органи міського самоврядування самостійно не мали права притягувати до відповідальності за порушення постанов, поширеною стала практика їх невиконання жителями міст.

Описаний порядок прийняття і реалізації обов'язкових постанов вказує також на адміністративну «опіку» за діяльністю органів міського самоврядування.

Нижчий щабель серед нормативних джерел міського права займали інструкції.

Нормативно-правове закріплення рішень міських дум у вигляді інструкцій, як правило, стосувалося регламентування діяльності міських управ, створених комісій чи призначених осіб, тобто були актами внутрішньої дії.

За своїм характером акти органів місцевого самоврядування були підзаконними актами, ефективність яких обумовлювалася оперативним прийняттям і врахуванням специфіки міських відносин у конкретних містах.

Загалом законодавство про міське самоврядування Російської імперії було достатньо розвиненим. Чимало тогочасних і сучасних авторів вважають його найбільш ліберальним законодавством абсолютної монархії.

Не менш розвиненим було законодавство про міське самоврядування Австро-Угорщини, яке знало джерела, не характерні для Росії. Насамперед, це конституції та конституційні закони, які мали вищу юридичну силу. Відтак до системи нормативно-правових актів, які регулювали міські відносини, входять:

- конституції та конституційні закони;

- загальнодержавні закони про територіальні громади та їх самоврядування;
- крайові закони про міське самоврядування;
- рішення органів місцевого самоврядування у формі ухвал, розпоряджень, регламентів, інструкцій, положень, службових приписів.

Особливе місце в цій ієрархії займають міські статuti, які розроблялися органами самоврядування і надавалися містам законом.

Юридична природа статutів та процедура набрання ними чинності робить дискусійним віднесення статutів до якоїсь із названих груп джерел міського законодавства. На нашу думку, статuti необхідно відносити до законів.

Загальнодержавним законом, що має конституційний характер і подібний до Міських положень став закон «Про основні засади організації громад», що був прийнятий 5 березня 1862 р. Структурно закон не був поділений на розділи, а містив преамбулу та 26 статей.

Ст. 1 регулювала правовий режим майна міської громади, визначаючи, що нерухомість повинна перебувати у власності міської громади. Попри це частина нерухомості виключалася з об'єктів права власності громади (в першу чергу територія королівського двору). Варто відзначити, що стаття містила бланкетну норму, яка визначала, що умови, за яких великі земельні ділянки не можуть належати до власності місцевої громади, встановлюються крайовим законом.

Ст. 2 встановлювала можливість особи належати лише до однієї громади.

У ст. 3 визначався порядок прийняття іногородніх осіб до громади.

Ст. 4 встановлювала можливість громади здійснювати як власну (безпосередню), так і делеговану (доручену) діяльність.

Ст. 5 Закону визначала сферу власної (безпосередньої) діяльності громади (управління майном і справами громади, справи поліції, турбота і піклування про безпеку людей та майна тощо), а ст. 6 встановлювала, що сфера делегованої (дорученої діяльності) визначається у положеннях державного та крайового законів.

Можливість громад на об'єднання з іншими громадами для ведення спільних дій у сфері безпосередньої та дорученої діяльності встановлювалася у ст. 7 закону.

Наступна стаття Закону визначала органи, що здійснюють представництво інтересів громади, до них належали відділ і голова громади. Процедура обрання представників громади регулювалися крайовим законом.

Статті 9-11 Закону визначали основні аспекти виборчого процесу представників громади, зокрема, встановлювався обов'язок особи бути членом громади для участі в обранні представників громади чи участі у його діяльності. Врегулювалися випадки, коли особа позбавлялася пасивного та активного виборчого права. Окрім встановлення умов для того, щоб особа була обраною, Закон визначав коло осіб, які не можуть обиратися у представництво громади (в першу чергу особи, які вчинили ті чи інші протиправні дії).

Статті 12-14 визначали основні аспекти взаємовідносин між громадою, головою та відділом громади. Відділ громади визнавався ухвалювальним і контрольним органом, а голова громади – керівним та виконавчим органом.

Варто зазначити, що Закон встановлював відповідальність голови як перед громадою (щодо своєї адміністративної діяльності), так і перед державною виконавчою владою (у сфері делегованої сфери діяльності).

Закон визначав порядок прийняття ухвал та проведення засідань відділу (закритих та відкритих).

Ст. 15 Закону закріплювала право громад встановлювати додаткові податки і збори для покриття видатків на потреби громади, а також містилося відсилання до крайового закону, в якому було визначено, які ухвали громади і якою мірою повинні бути затверджені повітовим (регіональним) представництвом громад чи Крайовим сеймом.

Поза регулюванням Закону не залишилося питання відносин між громадою та урядом (ст. 16).

Створення повітових, окружних чи обласних представництв між громадою та Крайовим сеймом, їх структура та сфера повноважень визначалися у статтях 17-21 Закону.

Ст. 22 Закону встановлювала можливість та випадки надання містам окремого статусу. Особливості окремого статусу міст та порядок вирішення громадами цих міст певних питань було врегульовано у ст. 23 Закону.

Статті 24-27 Закону стосувалися режиму та використання майна міст, які мали власні статути, а також містили положення про введення в дію та винятки з певних положень Закону.

Загалом Закон був виписано якісно, регулював найважливіші питання життя громади, однак деякі положення все ж мали загальний характер і потребували уточнення в інших актах, що зумовило наявність у Законі великої кількості бланкетних норм [67].

Закон про громади 1866 р. містив поняття громади, визначаючи, що громаду становить кожне містечко, місто та село, які мають свій громадський уряд. Закон надавав право громадам на об'єднання, однак висував умову такого об'єднання – відсутність заперечень з боку крайової влади. Законом не регулювалася можливість поділу громад, оскільки це питання визначалося крайовим законом.

Окремий розділ Закону був присвячений правовому статусу членів громади. Детально регулювався статус членів громади, приналежність до громади, умови прийняття до громади, надання громадянства. Також Закон детально визначав права та обов'язки членів громади, при цьому значна увага була приділена сплаті ними податків та зборів.

Значна кількість норм Закону була присвячена представництву громади, а саме статусу громадської ради. Закон визначав структуру та членство в громадській раді, порядок її формування (обрання), діяльність ради, проведення засідань ради. Варто зазначити, що порядок обрання громадської ради врегульовано Законом досить детально, зокрема, визначено категорію осіб, які могли обирати чи бути обраними до ради, порядок проведення голосування, підрахунку голосів тощо.

Закон також передбачав необхідність обрання громадської старшини до якої входили громадський начальник (війт) та щонайменше два присяжних (асесорів). Причому визначався не тільки порядок проведення виборів старшини, а й права,

обов'язки членів старшини.

Закон детально врегулював сферу компетенції громади, її права та обов'язки, зокрема, у майновій сфері, сфері будівництва, громадського правопорядку, торгівлі, охорони здоров'я.

Важливим є те, що у Законі містилися норми, які встановлювали обов'язок громади дбати не тільки про матеріальний добробут своїх членів, а й про дотримання ними моральних норм. Зокрема, громада була зобов'язана запобігати пияцтву її членів, опікуватися школою, слідкувати за додержанням батьками визначених норм поведінки, належною поведінкою вчителів тощо.

Не залишилися поза увагою Закону питання судової влади. Закон обмежував компетенцію громадських судів, хоча, попри все, певні функції він виконував. Визначався порядок формування, компетенція, діяльність громадських судів.

Статут королівського столичного міста Львова складався з двох великих частин («Закон громадський», «Виборча ординація для громади королівського столичного м. Львова»), які в свою чергу поділялися на розділи, частини розділів, глави та параграфи.

Зокрема «Закон громадський» містив наступні розділи: «Про громаду в загальному», «Про членів громади», «Про представництво громади», «Про сферу повноважень громади», «Про господарство громади і накладення повинностей на громаду», «Про управління спеціальними справами християнського і юдейського населення», «Про нагляд за громадою».

«Виборча ординація для громади королівського столичного м. Львова» складалася з двох розділів: «Про вибори членів міської ради», «Вибори Президента міста, Віце-президента і міських делегатів», які поділялися на глави та параграфи.

Статут м. Львова детально регулював важливі питання життя міста, зокрема, питання, що стосувалися меж міста та їх зміни, приналежності осіб до громади міста та надання, припинення міського громадянства, почесне громадянство, розмежовував права та обов'язки членів громади, громадян міста та іногородніх осіб. Статут визначав коло органів, що здійснювали представництво громади (міська рада, президент міста, віце-президент, міські делегати), а також порядок їх обрання, платню та відхід з посади.

Визначалася власна і доручена сфера повноважень громади в цілому, а також державна мова та обов'язок на звернення українською мовою відповідати мовою заявника.

Детально врегулювалися повноваження міської ради, в т.ч. питання виключної компетенції міської ради, питання місцевої поліції, визначався порядок діяльності міської ради, зокрема, порядок розгляду питань, скликання ради, головування на засіданнях, умови правочинності та порядок прийняття ухвал.

Питання, що стосувалися здійснення влади президентом міста, також були врегульовані Статутом. Окрім сфери повноважень президента міста були врегульовані питання стосовно його відповідальності та перешкод для виконання повноважень.

Поза увагою Статуту не залишилися повноваження магістрату та інших міських установ. Статут містив положення щодо складу та діяльності магістрату, діяльності місцевої поліції, виконання кримінальних покарань, статусу міських делегатів у магістраті, а також рахункової палати, порядку призначення та звільнення службовців.

Значну увагу в Статуті було приділено режиму та використанню майна громади, бюджету та річним відрахуванням, видаткам громади, порядку їх покриття, встановленню додаткових податків та зборів.

Відносини між громадою та державною владою також були врегульовані у Статуті, зокрема, встановлювалося право на звернення до Крайового управління зі скаргою на ухвали міської ради. Визначалася дисциплінарна влада над президентом та його заступниками, право уряду на нагляд та призупинення ухвал, порядок розпуску міської ради.

«Виборча ординація для громади королівського столичного м. Львова» встановлювала основи виборів членів міської ради, зокрема, коло осіб, які можуть обирати та осіб, які позбавляються цього права, порядок реалізації права обирати, право бути обраним та винятки з цього права.

Були врегульовані окремі питання, що стосувалися підготовки до виборів: складення списків виборців, статус виборчих комісій, порядок голосування та підрахунку голосів, завершення виборчої кампанії, перевірка, скасування та проведення додаткових виборів.

Окремий розділ був присвячений виборам президента міста, віце-президента та міських делегатів.

11 квітня 1896 р. було внесено зміни та доповнення до Статуту м. Львова, які стосувалися складу, виборів міської ради та її виборчого округу, порядку обрання президента, віце-президентів та міських делегатів, строку повноважень президента, віце-президента та делегатів, проведення додаткових виборів, затвердження та прийняття присяги президентом та віце-президентом, їх платні, складення ними повноважень та ін.

25 травня 1909 р. знову було внесено зміни та доповнення до Статуту щодо представництва громади, складу, виборів та виборчого періоду міської ради, виборів президента, віце-президента та міських делегатів, терміну повноважень президента, віце-президента та делегатів, виконання ними своїх повноважень і оплати праці, питання виключної компетенції міської ради, повноважень президента і його заступників, відповідальності президента, структури і сфери повноважень магістрату та інших міських служб та ін.

Підзаконні нормативні акти, які регулювали міські відносини, були результатом нормотворчої діяльності органів самоврядування і мали обов'язковий характер на території міської громади. На думку В. Кіселичника, здійснення нормотворчої діяльності передбачало досить широкий вибір правових форм ухвал не лише для розв'язання конкретних проблем міської громади, а й з метою впорядкування самоврядних відносин [87, с. 239]. Диференціація нормативно-правових актів органів самоврядування можлива на основі:

- Характеру дії нормативно-правового акту (зовнішня дія, наприклад ухвала міської ради, внутрішня дія – інструкція для міських службовців);

- Предмету правового регулювання;
- Процедури прийняття рішення і механізму його реалізації;
- Характеру повноважень органів міського самоврядування з точки зору обов'язковості їх виконання.

Загалом у другій половині XIX століття в Австро-Угорській та Російській імперіях відбулося становлення законодавства про місцеве самоврядування, яке відображало волю держави і розвивало відмінне від середньовічного міське право Нового Часу.

На основі аналізу законодавства Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій можна узагальнити подібне та відмінне у їх розвитку.

Подібними та новими для міського права другої половини XIX ст. стали такі правові принципи, положення та конструкції:

1. Позастанові вибори та трьохзрядна виборча система;
2. Система цenzів міського виборчого права, серед яких:
  - а) цenz обов'язкових платежів (податковий цenz)
  - б) цenz правового зв'язку виборця з державою (підданство чи громадянство для фізичної особи, резиденство для юридичної особи)
  - в) цenz осілості
  - г) віковий цenz
3. Інститут оскарження дій, які порушують норми виборчого права;
4. Інститут контролю з боку центральної влади за виборчою діяльністю міського самоврядування;
5. Розподіл міської влади та формування системи стримувань та противаг;
6. Обов'язковість актів органів міського самоврядування та визначення їх місця в ієрархії нормативно-правових актів держави;
7. Формування та професіоналізація міської служби, поступова трансформація міських службовців у державі.
8. Становлення правового статусу міських громад та їх органів, розмежування предмету їх відання та повноважень, поділ сфери діяльності міських громад та їх органів та власну та доручену;
9. Утвердження у міському праві щодо органів самоврядування принципу «заборонено все, що прямо не дозволено законом».

Загалом порівняльний аналіз міського права Австро-Угорської та Російської імперій другої половини XIX – початку XX ст. дає підстави виокремити самостійний етап історії міського права в Україні – етап міського права Нового часу.

3.2 Основні інститути модерного права в українських містах Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій

Однією з найважливіших засад середньовічного міського права була виборність органів самоврядування. Цей принцип знайшов своє місце і був розвинений міським правом Нового часу. Порівняльний аналіз міського права Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій дає підстави стверджувати про формування виборчого права як окремого інституту міського права. Причому інституту, який істотно впливав на інші інститути міського права, а в Росії

вважався основою міської реформи та Міського положення 1870 р. [29, с. 7].

Новації цього інституту і в Австро-Угорській, і Російській імперіях насамперед стосувалися активного виборчого права жителів міст. Коло виборців (жителі міст, які мали активне виборче право) по-різному визначалося австрійським та російським законодавством. Конституційні акти та загальнодержавні закони Австрійської, Австро-Угорської імперії встановлювали, що право обирати представницькі органи мають тільки члени громади, а також визначали осіб, позбавлених активного виборчого права. Конкретний склад міських виборців шляхом видання виборчих указів встановлювали крайові закони та виборчі ординації, що були складовими частинами статутів міст. Ст. XI Закону «Про основні засади організації громад» від 5 березня 1863 р. містила таку норму: «Крайовим законом регулюється порядок проведення громадою виборів свого представництва, враховуючи при цьому відповідальну зацікавленість осіб, які вчасно сплачують податки у великих розмірах» [89, с. 367]. У Російській імперії склад міських виборців був чітко визначений ст. 17 Міського положення 1870 р., навколо якої точилися гострі дебати при розробці проекту Міського положення. Дискусії точилися стосовно реалізації найважливішого принципу модерного виборчого права – загальності виборів. У другій половині ХІХ ст. його вважали принципом всестанових або позастанових виборів. Розроблені проекти Міського положення містили революційні як на той час норми про загальне активне виборче право мешканців міст. Як відзначає російський історик Д.Д. Семенов у проекті 1864 р. Міністерство внутрішніх справ встановлювало положення, що право на участь у громадських справах, а, відповідно, на звання дійсних громадян міста повинно бути визнано за всіма тими постійними жителями міста, інтереси яких більше або менше торкаються загальних міських інтересів [143, с. 42]. Проте остаточний варіант ст. 17 був набагато консервативнішим, хоча за ним склад міських виборців якісно відрізнявся від того, який був встановлений за часів Катерини II. До того ж склад міських виборців істотно змінився після Городового положення 1892 р., що дістало назву міської контрреформи.

У чинній до 1892 р. редакції ст. 27 Міського положення 1870 р. надавала активне виборче право мешканцям міста, який був російським підданним і досяг двадцятип'ятирічного віку. Відтак іноземці участі у виборах міських органів самоврядування не брали. У той же час згадана стаття не містить обмежень за національною чи релігійною ознакою. Хоча в процесі розробки та обговорення проекту Міського положення участь у виборах осіб неправославного віросповідання викликали особливо гострі дебати. Наприклад, при обговоренні Міського положення у Державній Раді виникло питання про допуск до участі у виборах міських представницьких органів євреїв. За активне виборче право для євреїв висловилися переважно представники міст, зокрема голова Одеси. Останній вважав, що іудей «имеющий известную степень образования и фактически отделившийся от массы еврейства относительно обрядовых его особенностей ... в сущности перестал быть евреем» [14, с. 75].

Протилежну позицію зайняв член Державної ради Черкаський, на думку якого, євреї «составляют отдельную религиозную национальную корпорацию, образовываясь, становятся чистыми немцами или поляками, противными

русскому народу, а тому было бы слишком неосторожно подвергать русский элемент опасности подпасть под полное общественное влияние еврейства» [14, с. 75]. Загалом проблема чисельного єврейського населення стосувалася більшості українських міст і не тільки Російської імперії. В підавстрійському Львові при прийнятті міського статуту 1870 р. дебати навколо участі євреїв у виборах органів громади були не менш гострими. Австрійський монарх тричі не затверджував статуту міста Львова, мотивуючи це обмеженням у ньому виборчих прав євреїв. Врешті були прийняті компромісні норми щодо утворення у певних випадках адміністративно-християнської ради [89, с.417-418].

Компромісний варіант реалізований і в ст. 35 Міського положення, відповідно до якої число гласних думи, що обираються із підданих нехристиянського віросповідання, не повинно було перевищувати третини загального складу [129].

Натомість активне виборче право представників нехристиянських конфесій не обмежувалося. Обмеження у вигляді майнового цензу стало основним для жителів міст. Участь у виборах могли брати тільки особи, які володіли нерухомим майном у межах міста, яке обкладалось податками. В цю ж категорію ввійшли власники торгових і промислових закладів з купецьким свідоцтвом, а також особи, які проживали в місті до моменту виборів не менше двох років і сплачували на користь міста встановлений збір. Всі виборці повинні були не мати недоїмок по міському збору.

Російські вчені вважають, що останні дві вимоги до міських виборців були виключно буржуазними. Вони відповідали принципу, за яким виборчим правом володіють тільки ті міщани, які платять податки, тобто утримують місцеву казну. Загального виборчого права в країні, яка ще не звільнилася від становості та інших феодальних рис, не могло бути за визначенням [132, с. 209].

Майновий, чи його різновидність податковий, ценз був серед основних і в українських містах Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Він не стосувався досить обмеженого кола виборців, які мають особливі заслуги перед громадою чи державою, чи беруть активну участь у житті громади. У встановленні таких винятків існує своя логіка, наприклад, для членів громади, які набували громадянство міста, була передбачена певна плата, а майновий стан керівників та вчителів шкіл прямо залежав від міської громади.

Порівнявши перелік міщан, які мали активне виборче право в українських містах двох імперій знаходимо важливі відмінності. У Львові (в Чернівцях також) активне виборче право належало службовцям канцелярії монарха, держави, крайових установ або громади, тоді як в українських містах Російської імперії в силу свого службового становища правом голосу не користувалися губернатор, губернські службовці, члени губернського правління та члени місцевої поліції. Заслуговує на увагу ще одна відмінність. Серед виборців українських міст Австрійської (Австро-Угорської) імперії виділяються представники т. зв. вільних професій – адвокати, нотаріуси, доктори всіх факультетів, магістри хірургії і фармацевтики, головні редактори політичних і наукових часописів.

Відмінності є і в переліку осіб, позбавлених активного виборчого права. Ст. IX Закону «Про основні засади організації громад» встановлював, що виборчого

права позбавляються:

- а) особи, визнані винними у вчиненні злочину;
- б) особи, які вчинили злочин і перебувають під слідством до його

завершення;

в) особи, визнані винними у вчиненні злочинів, а саме: крадіжки, шахрайства, розтрата чи були співучасниками злочинів, передбачених ст. 460, 461, 464 Карного кодексу [89, с. 366]. Крім того, Виборча ординація м. Львова додатково позбавляє права обирати:

- а) офіцерів та осіб в офіцерському чині, які перебувають на службі, а також військовослужбовців нижчих чинів та рядових, за винятком резервістів;
- б) слуг і осіб, які живуть на денний або тимчасовий заробіток;
- в) бідних, які отримують допомогу з фондів, призначених на добродійні цілі [89, с. 406].

Міське право Російської імперії позбавляло активного виборчого права такі категорії міщан:

- осіб, засуджених за злочини і проступки, які тягли за собою позбавлення або обмеження прав стану або звільнення зі служби;
- осіб, які перебували під слідством або судом по звинуваченні у злочинних діях;
- осіб, позбавлених духовного сану або звання за пороки або виключених з середовища суспільства і дворянських зібрань за вироками тих станів, до яких вони належать.

Порівняння кола осіб, позбавлених активного виборчого права, дозволяє виявити подібну ваду міського права обох держав. Інститут міського права не знає такої презумпції як презумпція невинуватості. Відтак активного виборчого права позбавлялися особи, вина яких не доведена і які перебувають під слідством і судом. Окрім того у міському виборчому праві Російської імперії в частині позбавлення виборчого права спостерігаємо пережитки станового суспільства, оскільки стани могли позбавляти активного виборчого права.

Порівнюючи активне виборче право міщан та законодавчі зміни у його регулюванні в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях ми прийшли до думки про подібність висхідних ідей. І австрійський, і російський законодавець намагалися забезпечити такий середній рівень виборців, який дозволив би їм сформулювати раціональне, діяльне та ефективне представництво.

На початках реалізація цієї ідеї краще простежується в австрійському виборчому законодавстві, яке не встановлює податкового чи майнового цензу для представників вільних професій, духовних осіб різних конфесій, професорів, вчителів, культурних діячів. Практика міського самоврядування 70-80-х років XIX ст. змушує і російського законодавця шукати законодавчого вирішення проблем якісного складу виборців. Законодавець послідовно створював кращі умови для власників нерухомості порівняно з торгово-промисловим елементом. При цьому міністерство внутрішніх справ та Комісія для складання проектів місцевого управління (комісія Каханова) намагалися поставити органи самоврядування в таке становище, при якому «средний уровень деятелей возвысился бы привлечением лучших общественных сил и мог бы удовлетворить

своєму назначенню» [65, с. 11]. Для досягнення цієї мети пропонувалися різні способи, від відверто застарілих до достатньо прогресивних. Наприклад, член Комісії Каханова О.Д. Пазухін пропонував організацію міських виборчих зібрань за становим принципом, при якому вибір гласних мав дійсне значення виразу довіри з боку виборців одного із вибраних класів суспільства. Проте більшість членів Комісії відкинула цей порядок, невідповідність якого, на їх думку, була доведена тридцятирічним досвідом столиць імперії [145, с. 156].

Тривала дискусія велася щодо надання активного виборчого права квартиронаймачам. Більшість членів Комісії Каханова, міських голів та губернаторів вважали за необхідне, замість дрібних власників і торговців ввести у виборчі колегії наймачів квартир як найбільш інтелігентних і зацікавлених у міських справах. Вважалось також, що факт винаймання квартири певного розміру свідчить про наявність кваліфікації, необхідної для міського виборця [145, с. 153]. Але досягнутий громадський консенсус, реалізація якого в нормах міського права означала б значно ширшу участь у виборах органів самоврядування інтелігенції, нівелювався колізіями та прогалинами про те, що активне виборче право надавалось квартиронаймачам за умови сплати ними квартирного податку, визначеному міською думою в межах, встановлених законом. У Міському положенні 1870 р. міським думах надавалось право клопотати про встановлення збору з наймачів квартир на інших жилих приміщеннях. Проте в період до прийняття Міського положення 1892 р. з таким клопотанням звернулося декілька міст, а з «опрацьованим і обгрунтованим» лише м. Одеса.

Однак клопотання Одеси з причини «його несвоєчасності» було залишено без розгляду [51, с. 9]. Відтак квартиронаймачі не отримали права на участь у міських виборах. Загалом це негативно вплинуло не тільки на склад міських виборців, а й на склад обраних ними органів міського самоврядування, оскільки міське право Російської імперії прямо пов'язувало активне і пасивне виборче право. Інакше кажучи, кожен мешканець міста, що мав активне виборче право, міг бути обраним до органів міського самоврядування.

Інститут виборчого міського права Австрійської (Австро-Угорської) імперії подібно до Російської врегулював активне виборче право жінок та юридичних осіб. У § 4 Виборчої ординації для м. Львова «Реалізація права обирати» встановлено, що всі особи, яким надано право обирати, голосують особисто. Винятками з цього правила є такі:

1. За осіб, які є недієздатними, голосують їхні законні представники;
2. За жінку, яка перебуває у шлюбі, голосує чоловік або її представник, за незаміжніх жінок – представник;
3. За осіб, які перебувають за межами громади у справах, доручених їм громадою, можуть голосувати їхні представники;
4. Особи, які мають нерухомість чи підприємство, які дають прибуток, якщо вони проживають у межах іншої громади, можуть уповноважити голосувати від свого імені свого представника [89, с. 409].

Міське положення 1870 р. встановлювало, що за жінок, відсутніх осіб, які досягнули віку виборця, у виборах могли брати участь їх представники. Представниками жінок могли бути їхні батьки, чоловіки, сини, зяті, рідні брати

незалежно від їх відповідності майновому чи податковому цензу (ст. 20 Міського положення 1870 р.). Представництво оформлялося довіреністю. Вимоги до цього документу дали авторам монографії «Правова політика як наукова теорія у історико-правових дослідженнях» зробити цікаві висновки про ставлення царської влади до місцевого самоврядування. На відміну від довіреностей на участь у земських виборах міські довіреності склалися не на гербовому, а на простому папері. Якщо підписи довірителів не були відомі міській управі, вони повинні були засвічуватися нотаріально або в поліцейських управліннях. Важко визначити, чим керувався уряд, не зобов'язуючи складати довіреності на гербовому папері. Може це бажання спростити процедуру волевиявлення. Не виключено, що це продиктовано небажанням матеріально обтяжувати виборців-міщан, які і так регулярно поповнювали казну. А, можливо, ставлення імператорської влади до земських структур було більш серйозним, ніж до міського самоврядування. І влада саме так це ставлення продемонструвала [132, с. 210].

Міське право Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій було солідарне у наданні активного виборчого права юридичним особам, як державним, так і приватним. Це підтверджує роль податкового чи майнового цензу в окресленні кола виборців. Тогочасне міське право орієнтується на виборця – платника податків, незалежно від того чи це юридична, чи фізична особа. Щоправда, у міському праві Російської імперії ця орієнтація закріплена значно чіткіше. Загалом така правова політика суттєво обмежувала коло виборців в українських містах обох імперій. У результаті кількість виборців у великих українських містах обох імперій була незначною. Наприклад, у м. Львові 1880 р. було 6153 виборці, а в Харкові – 6890 виборці [89; 178].

Поширення серед виборців абсентеїзму спричинило низький рівень легітимності міських органів самоврядування – їх обирала фактично абсолютна меншість жителів міст. Проте детальне регулювання міських виборів, нормативне ототожнення активного та пасивного виборчого права істотно вплинуло на якісний склад представницьких органів. На основі співставлення даних щодо 54 осіб, які обиралися на посади міських голів і міських старост 43 міст Лівобережної України та 1346 гласних 39 міст між 1906-1914 рр. Д.М. Чорний встановив, що 46% керівників міст були особи із майновим цензом не менше, ніж дві тисячі рублів, 35% гласних – понад 1,5 тисячі рублів. Голови дум відрізнялися від решти гласних більш високим рівнем освіти, зокрема середньої (особливо міста Чернігівщини і Полтавщини), у Харкові із вищою становили не менше 60%. Більше половини міських голів і старост працювали у міських самоврядуваннях понад п'ять років, четверта частина – понад 20. За становою приналежністю 43% міських керівників належали до міських станів (купців, почесних громадян або міщан); 35% – до дворян, 7% – до селян. Частина осіб, які не зазначали станову приналежність або вказали лише професію була однаковою (майже 13% серед керівників, так і гласних дум) [175, с. 27]. Тенденцію до покращення якісного складу обраних простежуємо і в українських містах Австро-Угорської імперії. Особливо високим був освітній рівень серед депутатів міських рад Львова та Чернівців – чимало професорів, докторів різних наук [91, с. 314].

Почасти це обумовлюється зростанням активності виборців на виборах органів самоврядування і структурою виборців. Вже у 1880 р. львівські виборці проявили більшу активність та зацікавленість у проведенні виборів до міської ради. Так, якщо в 1877 р. з 6089 виборців у виборах депутатів міської ради брало участь 1605 виборців, які мали активне виборче право, що становило 26,36% від загальної кількості виборців, то у 1880 р. із 6135 виборців голосувало вже 2767 осіб, що становило 44,9% [87, с. 240].

Окрім того, представники вільних професій, професори та вчителі відзначалися вищою за середню активністю на виборах. Зокрема, у 1880 р. у виборах до міської ради Львова взяли участь 53,7% виборців від адвокатів, нотаріусів, 47% представників духовенства, 51,9% виборців – професорів та вчителів [185, s.7]. Подібні тенденції показують позитивний вплив міського права на правосвідомість жителів українських міст і розвиток у них реального самоврядування. З іншого боку виборче право як інститут міського права не забезпечило відповідність національного складу органів самоврядування національному складу міського населення. Серед депутатів міських представницьких органів (рад і дум), а також одноособових керівників (міських голів, президентів) було непропорційно мало українців. У 1892 р. до складу львівської міської ради входили лише чотири українці [103, с. 20].

Складніше встановити кількість українців – гласних та міських голів з огляду на відсутність таких статистичних даних і те, що чимало українців за походженням не ідентифікували себе національно, а конфесійно як православні християни. У другій половині XIX ст. давалася ознака національна політика російського самодержавства, яку більшість українських вчених визнають русифікаторською. І. Дзюба вибудовує зв'язок цієї політики з правом і містами так: «Русифікація України починалась з ліквідації залишків її державності за Петра I і Катерини II та супроводжувалася уніфікацією законодавства й адміністративного устрою, дискримінаційними заходами супроти українського ремісництва й підтримкою російської торгівельної експансії, а водночас обмеженням безпосередньої торгівлі Гетьманщини з Європою, що поклато край розвитку українських міст» [55, с. 409]. У XIX ст. політика русифікації набула характеру колонізації українських міст. Міністр державного майна граф Кисельов пропонував рішучі кроки колонізації: «Мерою волосного переселення русских промышленников предполагается образовать в западных губерниях купеческое и мещанское сословие из коренных русских, которое создаст новое движение торговли и в смутные обстоятельства послужит важною для правительства опорой» [55, с. 416]. У результаті царської політики, наприклад, серед міст лівобережної України українці чисельно переважали тільки у повітах та безповітових містах. У губернських центрах переважали представники інших національностей. На початку XX ст. серед мешканців більшості підросійських українських міст виявила себе національна ідентифікація. В цей період участь українців в усіх суспільних структурах (міських думах, управах, земствах, товариствах взаємного кредиту тощо) супроводжувалося спробами частини міського населення Лівобережжя закріпити за поняттям «малорос» новітній смисл та невідворотність вибору між українською та російською ідентичностями [175, с.

23-24].

На реалізацію українцями своїх виборчих прав впливала не тільки русифікаторська політика, а й правове регулювання організації виборів. На перший погляд, воно було істотним кроком вперед порівняно зі становими за своїм характером виборами міських органів Середньовіччя чи раннього Нового часу. Проте воно не знало і не запроваджувало важливих принципів сучасного виборчого права, а саме загальності виборів, рівності виборців, таємності голосування. У Російській імперії ці принципи насамперед порушувала трьохрозрядна виборча система. Її суть полягала в утворенні у кожному місті трьох виборчих зібрань, кожне з яких обирало третину всіх гласних. До першого розряду входили ті виборці, які сплачували найбільші міські податки та збори, - сумарно третину загальної суми, яку сплачували всі виборці. До другого розряду відносилися менш багаті виборці, які сплачували другу третину. До третього зібрання приписувалося решту виборців. Складний список поділу виборців на розряди затверджувався міською думою (ст. 24 Міського положення). Досліджуючи зміст виборчої системи, порядок формування, правовий статус, компетенцію органів міського самоврядування, міського голови, їх взаємовідносини з вищими урядовими інстанціями, посадовими особами, Т.М. Плаксієв довели, що трирозрядна виборча система була тонким і зваженим способом усунення від впливу на розвиток міст переважної більшості міських жителів без позбавлення їх виборчого права. В результаті у містах Середньої Наддніпрянщини, як і інших регіонів, перевагу у думках здобули представники I та II розрядів – найбільш платоспроможні громадяни міст: торгівельно-промислова буржуазія, дворяни, домовласники [127, с. 7].

Виборча система створювала ще одну проблему у діяльності міських дум – традиційне протистояння партій міщан, купців і «інтелігентних класів». Натомість стосовно уряду, його політики гласні не висловлювали свою позицію, намагалися уникати конфліктів із можновладцями, не з'являлися на засіданнях дум, на яких обговорювалися конфліктні питання.

Організація виборів відповідно до Міського положення 1870 р., незважаючи на окремі дискримінаційні норми, відзначалася детальним пропрацюванням виборчих процедур. Законодавчі новації стосувалися таємного голосування (ст. 31), абсолютної більшості голосів, необхідних для обрання (ст. 38), повноважень виборчих зібрань (ст. 41), порядку оскарження порушень на виборах (ст. 43, 45, 47).

У той же час інститут виборчого права в Австрійській (Австро-Угорській) імперії, більш прогресивний у визначенні кола виборців, не знав обов'язкового таємного голосування.

Наприклад, у § 18 «Усне або письмове голосування» виборчої ординації визначено, що кожному виборцеві надається право голосувати усно чи письмово. Виборець, який голосує усно, повинен перерахувати прізвища 100 осіб, які на його думку, повинні бути депутатами ради. Виборець, який голосує письмово, повинен надати на листку прізвища 100 осіб, які, на його думку, повинні бути депутатами [89, с. 413]. Зрозуміло, що такий підхід до голосування не забезпечував його таємності. Разом з тим, у нормах виборчого права реалізовано

принцип гласності виборів. Параграф 16 Виборчої ординації встановлює, що вибори проходять гласно (відкрито). Перед початком голосування голова виборчої комісії роз'яснює виборцям, які зібралися, положення, що стосуються умов проведення виборів, передбачених § 9, 10, 11 Виборчої ординації, роз'яснює правила щодо процедури голосування та підрахунку голосів і закликає виборців голосувати у відповідності з їхнім власним переконанням та сумлінням, незалежно від сторонньої думки, так, як цього вимагають інтереси громади [89, с. 412].

Таким чином, проаналізувавши законодавство про вибори до міських органів влади Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій, можна констатувати подібне та відмінне. Для обох імперій характерне формування виборчого права як інституту міського права. Як інститут міського права виборче право другої половини XIX ст. істотно відрізнялося від середньовічних правових норм, які регулювали обрання міської влади. Однак виборче право Нового часу не передбачало принципів загальності, рівності виборів, прямого волевиявлення та таємного голосування. Виборче право детально регламентувало різноманітні виборчі процедури, позбавлені впливу звичаєвого права. Основним виборчим цензом був майновий або податковий ценз. Активне виборче право визначалося не членством у територіальній громаді, а інтересом у її діяльності.

Відмінності виборчого права виявляються у виборчій системі, яка у Російській імперії була сформована вперше і базувалася на територіальному представництві. Виборче законодавство Російської імперії фактично відкидало конкурентність виборів, оскільки не передбачало передвиборчої агітації. Відтак панував принцип випадковості вибору, оскільки виборці до виборів не знали свого кандидата. Особливістю виборчого права як інституту міського права Австрійської (Австро-Угорської) імперії є можливість регулювання виборчих відносин не тільки законами. У той же час у Російській імперії джерелами виборчого права виступають акти тлумачення Міського положення. Тобто удосконалення виборчого законодавства здійснюється не шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, а завдяки тлумаченню діючих.

Загалом розвиток виборчого права засвідчив, що трансформація міського права з приватного у публічне триває на цьому історичному етапі.

Названий процес трансформації виразно виявляється у розвитку іншого інституту міського права – інституту міської влади та міської служби.

Загалом це центральний інститут модерного міського права, який реалізує певну теорію місцевого самоврядування та його історичну модель. Норми цього інституту визначають систему та правовий статус органів міського самоврядування, їх повноваження, функції, порядок формування та діяльності, місце у державному механізмі, організацію та діяльність міської служби. Норми цього інституту міського права стали правовою основою для міської реформи у Росії, децентралізації державної влади в Австро-Угорщині.

Реформи міського управління в Австрійській (Австро-Угорській) і Російській імперіях мали спільну ідейну основу визнання територіальної міської громади суб'єктом державного управління та суб'єктом права. Вперше визнавалася самотійність територіальних громад у справах громадського

управління. Зокрема, ст. 5 Міського положення 1870 р. визначала, що міське громадське управління, в межах наданої йому влади, діє самостійно.

Самостійність міських територіальних громад мала ґрунтуватися на їхньому праві на самоврядування. Мета реформаторів-лібералів ґрунтувалася на логічному зв'язку ідей природного права людини з ідеєю природного права людських спільнот. Проте реформи міського управління в двох імперіях проходили в контексті різних історико-правових процесів. Визначальними для реформи міського управління були історико-правові процеси становлення австрійського конституціоналізму та трансформації абсолютної монархії у конституційну. На думку В. Кіселичника «в Австрійській монархії інтелектуальним підґрунтям цих процесів була просвітницька ідеологія. Вона декларувала ідеї природного права, підготувала ґрунт для проведення в ХІХ ст. в Австрії державно-правових реформ, пройнятих ідеями свободи індивіда та об'єднань людей. Але ці реформи спрямовувались на збереження суверенітету монарха в умовах переходу від абсолютної монархії до демократичної держави. Відтак відбувався не процес визнання природного права громади на самоврядування, а октроювання (дарування) монархом цього права» [91, с. 22].

На реформу міського управління та становлення модерного міського самоврядування в Австрійській монархії істотно вплинув також процес децентралізації державної влади та певної федералізації державного устрою. Утворення коронних країв поступово розширило крайове самоврядування. Окремі українські міста, наприклад Львів, отримали статус столичного міста, що означало додаткові повноваження та функції міської територіальної громади.

У Російській імперії реформи загалом, у т.ч. міська, проходили під впливом діаметрально протилежних тенденцій розвитку державного устрою. Один напрям історико-правового руху був зорієнтований на зміцнення існуючих монархічних начал, інший – на запровадження таких інститутів, які при абсолютній монархії як формі державного правління були не допустимими інститутами. Інститутом, який поєднував ці суперечливі тенденції стало міське самоврядування, в якому міське населення бачило протиположну необмеженій владі монархії.

Протиріччя між ідеєю нового рівня влади (самоврядної), чи при більш радикальному підході – нової гілки влади і необхідністю вмонтувати її у систему монархічної влади реалізувалася в інституті власної та дорученої сфери діяльності громади. В Австрійській імперії вже закон «Про основні засади організації громад» від 5 березня 1862 р. визначив, що сфера діяльності громади має два напрями: а) власний (безпосередній) і б) делегований (доручений) (ст. ІV). У ст. V визначено, що власна (безпосередня) сфера діяльності полягає в тому, що громада, дотримуючись чинних державних чи крайових законів, самостійно розглядає всі справи, які безпосередньо стосуються громади, приймає відповідні ухвали (постанови) та втілює їх в життя, враховуючи власні інтереси [89, с. 364].

Основними питаннями, які відносили до компетенції громадського управління міським положення 1870 р. згідно з політикою уряду, виступали справи лише господарської сфери. Ідея свободи територіальних міських громад реалізувалася при вирішенні власних недержавних завдань, а розмежування діяльності по вирішенню місцевих (приватних) завдань між органами міського

самоврядування і органами державними засновувалося на господарському аспекті виникнення суспільних відносин локального характеру [72, с. 82].

Власні повноваження територіальних громад чітко визначені міським правом обох імперій. Ст. V Закону «Про основні засади організації громад» виділяє такі власні види діяльності територіальних громад в Австрійській монархії:

- 1) управління на власний розсуд майном громади і справами, що стосуються громади;
- 2) турбота і піклування про безпеку людей та майна;
- 3) піклування про утримання у належному стані громадських доріг, площ, мостів, турбота про безпеку і можливість безперешкодного пересування на дорогах і водних шляхах, а також питання польової поліції;
- 4) справи продовольчої поліції, що включає нагляд над ринками, і зокрема контроль над мірою і вагою;
- 5) справи поліції охорони здоров'я;
- 6) справи поліції нагляду над челяддю, учнями і робітниками та виконання приписів щодо слуг;
- 7) справи поліції, яка контролює дотримання традицій;
- 8) справи бідних і убогих осіб, опіка над благочинними закладами громади;
- 9) справи будівельної та пожежної поліції, яка слідкує за дотриманням порядку на будівництві та наданням ліцензій на ведення будівництва;
- 10) нагляд відповідно до закону за діяльністю шкіл, зокрема і початкових, що підпорядковані громаді та утримуються за її кошти, а також опіка над діяльністю, утримання і забезпечення цих шкіл з огляду на обов'язкове право патронату над школами;
- 11) заохочення до мирного розв'язання спірних питань між сторонами за посередництвом мирових судів, які обираються громадою;
- 12) здійснення добровільного продажу з аукціону рухомого майна [89, с. 167].

Власні повноваження міських громад у Російській імперії концентрувалися навколо господарювання у місті. Міські громади опікуються міським господарством і благоустроєм, а саме: розбудовою і утриманням міст, вулиць, майданів, тротуарів, парків, садів, бульварів, водогонів, каналізації, освітлення, транспорту, розвитком торгівлі, промисловості, бірж, кредитних установ, ринків, базарів та інших форм забезпечення міщан продовольством, охороною здоров'я, будівництва лікарень та інших добродійних закладів; розвитком народної освіти, облаштуванням театрів, бібліотек, музеїв та інших міських установ, наданням уряду інформації про потреби міста та інші [34, с. 7].

Для здійснення власних повноважень міські громади українських міст обох імперій мали права юридичної особи – були власниками землі у місті, іншого нерухомого та рухомого майна, могли розпоряджатися цим майном, набувати інше майно, захищати майнові інтереси у суді. Формальними ознаками міських громад як юридичних осіб були статuti чи положення для міст, а також печатки з міським гербом тощо. Цікаво, що чимало українських міст на своїх печатках зберегли традиційні з часів магдебурзького права символи міського права [108].

На відміну від власних повноважень делеговані (доручені) повноваження не формалізовані в одній чи декількох нормах міського права. Австрійське законодавство про міське самоврядування містить норми, які за сучасною термінологією називаються бланкетними. Зокрема, ст. IV Закону «Про основні засади організації громад» встановлює, що сфера делегованої (дорученої) діяльності, тобто обов'язок громади співпрацювати у сфері публічної адміністрації, визначена у положеннях державного та крайового законів [89, с. 365]. § 31 «Доручена сфера повноважень» статуту м. Львова 1870 р. визначає, що закони визначають доручену сферу повноважень громади, тобто її обов'язок щодо співпраці з питань державної адміністрації. Згідно з вимогами цих законів громада вирішує у своїх межах усі питання, які належать до сфери повноважень політичної влади повіту і утримує з цією метою необхідні служби і заклади [89, с. 362].

Проблема розмежування власних і делегованих повноважень міських громад в Російській імперії загалом породила істотні суперечності, які не тільки ускладнилися проведенням міської реформи, а й стали передумовою для перегляду її ідеології та правових засад.

Власну (безпосередню) сферу діяльності міського самоврядування міське право Російської імперії прив'язало до території міста (ст. 4 Міського положення 1870 р.). Міському самоврядуванню заборонялося виходити за межі встановленого кола справ. Постанови і розпорядження у справах «запредельных» були оголошені недійсними. Міське громадське управління повинно було відповідати за «превышение власти, за неисполнение законных требований местных властей, за всякие вообще действие, противные существующим законам» [72, с. 83].

Розвиток міського права та практики міського самоврядування показали, що розмежувати власні та делеговані повноваження міських громад досить складно. Хоча сфера делегованих повноважень поступово законодавчо окреслювалося. Наприклад, в українських містах Галичини вона була визначена двома законами про міське самоврядування 1866 та 1889 років [209, s. 98].

Серед делегованих повноважень таких українських міст Галичини як Броди, Бережани, Бучач, Дрогобич, Городок, Коломия, Самбір, Снятин, Сокаль, Стрий та інших найважливішими були виконання закону про перепис населення, про військову службу, про шкільну освіту, положення про промисли, про подушний податок, про охорону громадського порядку тощо [209, s. 209-210].

У Російській імперії на формалізацію у міському праві делегованих повноважень істотно вплинуло те, що до міської реформи частина делегованих повноважень належала поліції. Відтак поліція залучалась до розробки і виконання постанов органів самоврядування, що були обов'язковими для міських жителів. На міську громаду покладалось і часткове фінансування поліції та пожежної команди.

Розширення кола делегованих повноважень негативно впливало на діяльність міських громад обох імперій, на відносини органів самоврядування та органів державної влади. Суперечки між ними щодо повноважень потребували правового механізму їх вирішення. У Російській імперії цей механізм передбачав

створення спеціального органу. Міське положення 1870 р. передбачало утворення «губернского по городским делам присутствия», яке регулювало відносини міського самоврядування і державної влади. До складу цього органу входили губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати, товариш прокурора, міський голова, голова земської управи і голова мирового з'їзду. Вони розглядали скарги на міське самоврядування та його конфлікти з виконавчою владою [31, с. 84]. Більшість сучасних російських вчених негативно оцінюють створення такого органу, вважаючи його адміністративним, контрольованим царською владою та таким, що порушував один із правових принципів місцевого самоврядування – захист його прав та інтересів судом.

Поділ повноважень міських громад на власні та доручені на практиці нівелював ідеї громадської теорії самоврядування, закладені у законодавство і Австрійської, і Російської імперій. Польський дослідник К.В. Куманецький підкреслював особливості місцевого самоврядування в Галичині, акцентуючи увагу на подвійну підпорядкованість громад (гмін) та пріоритетність у їх діяльності управління майном та податками. На думку ученого місцеве самоврядування в Галичині ґрунтувалося на: 1) дуалізмі крайової (Королівства Галичини та Володимирії – Л.Х.) урядової адміністрації та самоврядних органів (у вигляді Сейму і Крайового віділу); 2) відсутності такого дуалізму у гмінах та присутності у них повноважень власних і делегованих, з чого виникала їхня подвійна підпорядкованість урядовим та самоврядним органам; 3) пріоритетності у діяльності гмін управління майном гміни, введення додаткових податків; 4) відсутності чіткого ієрархічного підпорядкування нижчих органів самоврядування вищим [194, s. 11-12].

Ієрархії місцевого самоврядування не знала і Російська імперія. Проте навіть у власній сфері діяльності органи міського самоврядування не були автономними, найважливіші постанови міських дум затверджувалися урядом.

Таким чином, інститут власних і доручених повноважень міських громад, з одного боку розширив компетенцію міського самоврядування обох імперій, а з іншого тогочасна політика його реалізації перетворювала громади в агента держави. Про це свідчить і трансформація органів самоврядування.

Утворення та правовий статус органів міського самоврядування передбачало реалізацію ще одного важливого принципу міського права – принципу розподілу міської влади.

Цей принцип доповнювався тогочасною системою стримувань і противаг. Загалом органи міського самоврядування обох імперій поділялися на постановляючі (ухвалюючі) та виконавчі. Закон «Про основні засади організації громад» вводить поняття представництва громади. Ст. XVII визначає, що між громадою та Крайовим сеймом відповідно до вимог крайового закону може бути створене повітове, окружне чи обласне представництво. Це представництво проводить свої засідання періодично у визначений час або на вимогу голови. Оскільки громади (гміни) були створені на двох рівнях – вищому (повітова гміна) та нижчому (міська чи сільська гміна), їх представництво також було двохрівневим. Представництво міських громад (гмін) здійснювали виборні гмінні ради. Постійні справи громади вирішував гмінний віділ, який складався з вїта (

гмінного старійшини) і двох гмінних радників і був виконавчим органом міського самоврядування. У статуті м. Львова 1870 р. представництву міста присвячено окремих третій розділ. §19 «Представництво громади» встановлює, що міська рада представляє громаду міста Львова у всіх її справах. § 33 визначає, що міська рада щодо справ громади є ухвальним і наглядовим органом. Функції виконавчої влади їй не належать. Міська рада представляє інтереси громади з питань виконання її прав і обов'язків, видає у межах визначених повноважень обов'язкові до виконання ухвали від імені громади і вказує спосіб їх виконання. Вона є вищою владою в місті щодо всіх справ громади, зобов'язана оберігати її майно та дбати про задоволення потреб громади. Подібний правовий статус мала міська рада Чернівців [115, с. 21-26].

Статут м. Львова 1870 р. виділяє виключну компетенцію міської ради, яка в основному стосується управління майном громади та організації міської служби. Чимало важливих питань самоврядування не ввійшло до виключної компетенції, а були врегульовані § 42 Статуту «Інші питання, що належать до сфери повноважень міської ради». Серед них: обрання президента міста та віцепрезидентів; надання права приналежності до громади та міського громадянства; управління; нагляд; заснування та утримання народних і середніх шкіл; обрання мирових суддів тощо. Порівнюючи ці повноваження міської ради з її виключною компетенцією, приходимо до висновку про орієнтацію законодавця на господарські функції цього органу. У повноваженнях міських рад в Галичині також спостерігаємо певну історичну наступність з часів міських рад як органів самоврядування за магдебурзьким правом. Проте абсолютизувати цю наступність, якби вона не виявлялася – у назві цього органу, його виборності чи функціях, не можна. Попри особливості чисельного складу міських рад, їх структури та процедур діяльності вони стають легітимними органами міського самоврядування, законними та необхідними елементами системи міського самоврядування.

Якщо міські ради фактично є новими у місцевому управлінні Австрійської імперії, то виконавчі органи місцевого самоврядування найчастіше є трансформованими, чи реформованими місцевими органами державної виконавчої влади. Попри загальну для них назву відділу (відділу), частина зберегла історичну назву, наприклад, магістрати у Львові та Чернівцях [88, с. 71-84; 115, с. 21-26].

Сфера діяльності виконавчих органів міського самоврядування так само як і сфера діяльності громади (гміни) поділялася на власну та доручену. В.П. Кіселичник на прикладі міста Львова доводить, що власна сфера діяльності магістрату була досить широкою. «Умовно її можна поділити на сфери: адміністрування, управління маєтками, фінансами, доходами і податками, військовими справами, промисловістю, справами добродійності та опіки, шкільними, фундаційними, торговельними справами, введення міської статистики [89, с. 279].

У дорученій сфері магістрат виступав як орган державної адміністрації, найважливішими його функціями були: обнародування законів і розпоряджень вищих державних органів та контроль за їх виконанням, військові питання, торгово-промислові питання, питання релігії та добродійності, податкові та

фінансові питання [89, с. 285]. Обсяг делегованих повноважень магістратів міст Львова та Чернівців у кінці XIX ст. значно перевищував (більше як втричі у 1887 р.) власні повноваження [210, s. 89]. Це не тільки відображає дуалістичний характер магістрату як органу самоврядування та органу державної влади, а й підтверджує загальну гіпотезу про бажання царської влади перекласти численні функції держави на міські територіальні громади та їх органи.

Серед органів міського самоврядування в українських містах Австро-Угорської імперії найбільшу дискусію науковців викликають війти та президенти. У випадку з війтом цю дискусію викликає невизначеність його правового статусу. На противагу цьому правовий статус президента, особливо у Львові, був чітко визначений. § 52 статуту м. Львова 1870 р. встановлює, що президент міста в питаннях громади є розпорядчим і виконавчим органом. Водночас президент є керівником магістрату і міських служб, спрямовує та контролює їхню діяльність. Президент був чи не найважливішим елементом системи стримувань та противаг, яка сформувалася в Австро-Угорській монархії у другій половині XIX ст. Він мав право та обов'язок призупиняти виконання ухвал міської ради, які суперечать закону, звертатися до намісництва з поданням про скасування рішення міської ради, призупиняти і передавати для вирішення міській раді ухвали секцій (комітетів) ради, спеціальних комісій, якщо ці ухвали суперечили ухвалам ради чи законодавству (§ 56 статуту м. Львова 1870 р.).

Елементом системи стримувань та противаг була відповідальність президента перед міською радою як за свою діяльність, так і за діяльність міських служб (§ 62 статуту м. Львова 1870 р.). Відповідальність президента за діяльність міських служб обумовлена його участю у відборі та призначенні міських службовців, зокрема другого віце-президента і всіх службовців рахункової палати (§ 72 статуту м. Львова 1870 р.). Президент також несе відповідальність за неналежне виконання обов'язків з питань дорученої сфери повноважень громади перед політичною владою краю – намісництвом. Згідно з § 111 статуту намісництво мало право накладати на президента або його заступника штраф у розмірі 200 ринських золотих. Проте як свідчать архівні матеріали така практика не набула поширення, відомі тільки поодинокі випадки накладення намісником штрафу на президента м. Львова [172, с. 17-19].

Таким чином, інститут міської влади та міської служби міського права Австрійської (Австро-Угорської) монархії розвинув положення про розподіл влади у системі міського самоврядування, про стримування і противаги у діяльності органів самоврядування, про власну і доручену сферу діяльності органів міського самоврядування. Новаціями цього інституту було утворення нових органів самоврядування, наприклад, президента, формування професійної міської служби.

Новим інститут самоврядування та міської служби був і для міського права Російської імперії. Норми цього інституту регулювали утворення та діяльність нових органів – виборчих зборів (зібрань), міських дум та міських управ.

Вперше в історії міських установ закон проголошував самотійність у справах громадського управління: міське громадське управління, в межах наданої йому влади, діє самотійно (ст. 5). Урядові, земські та станові установи були

зобов'язані сприяти виконанню законних вимог міського громадського управління, на якому лежав такий же обов'язок по відношенню до зазначених установ.

Міська дума вирішувала всі основні питання у сфері міського господарства. Вона мала право встановлення (в межах, визначених законом) міських зборів і податків: оцінний збір на нерухоме майно; з документів на право ведення торгівлі та промислів; з трактирних закладів, заїжджих дворів і продуктових крамничок.

Міській думі надавало також право вводити на користь міста збори з візницького і перевізного промислів, з коней та екіпажів, які утримувалися приватними особами, і з собак. Їй надавалося право клопотати у встановленому порядку про введення на користь міста збору з квартир і житлових приміщень. Незалежно від перерахованих вище зборів, у міській дохід надходили:

- збори, що стягувалися на користь міста при вчиненні, засвідченні, поданні протестів на різні акти;
- збори, що стягуються при клеймуванні мір і ваг на підставі Статуту торгового;
- збір з аукціонних продажів рухомого майна, який проводився через посадових осіб міського громадського управління, у розмірі двох відсотків з вирученої при продажу суми (понад двох відсотків на користь аукціоністів);
- збори, що стягуються на користь деяких міст з привезених в місто і вивезених з нього товарів, на підставі особливих, затверджених вище, постанов.

Встановлення нових, не передбачених у положенні, зборів або податків на користь міста, могло здійснюватися не інакше, як по вирішенні в законодавчому порядку клопотань Міської думи. Стягнення різних недоплат зі зборів і повинностей здійснювалося в адміністративному порядку. Міська дума мала право (в межах, визначених законом) розглядати і затверджувати міські кошториси і звіти про витрату коштів міста, прийняття на користь міста пожертвувань, клопотання про потреби міста перед урядом.

Засідання Міської думи призначалися на розсуд міського голови, на вимогу губернатора і на вимогу не менше 1/5 частини гласних. Для розгляду міського бюджету та звітів Міської управи мало призначатися не менше двох засідань на рік у строки, які визначалися думою з вимог губернатора.

Гласний, який мав намір винести на засіданні думи пропозицію, зобов'язаний був сповістити міського голову про предмет своєї пропозиції за три дні до засідання. За пропозицією, зробленою без дотримання цього правила, хоча і могли бути допущені дебати, але з відстрочкою остаточного рішення до одного з наступних засідань.

Міське положення 1870 р. висувало невисокі вимоги щодо кворуму засідань думи: 1/3 загальної кількості депутатів. Однак вирішення питань про придбання на користь міста нерухомого майна або про його відчуження, позики, поручительство або гарантії від імені міста, переведення натуральних повинностей в грошові та усунення посадових осіб або осіб міського громадського управління з посади і віддання їх до суду, була необхідною присутність не менше половини всього числа гласних приймалося не менше двох третин голосів. Інші питання в думі вирішувалися простою більшістю голосів, при рівності голосів, голос голови був визначальним.

На Міську управу покладалося безпосередньо завідування справами міського господарства та громадського самоврядування. Управа вела всі поточні справи у сфері міського господарства, виконувала рішення Думи, збирала потрібні їй відомості, розробляла проекти міських кошторисів, стягувала і витрачала міські збори, на встановлених думою підставах, і уявляла, у визначені думою терміни звітувала про свою діяльність та стан підвідомчих їй частин. Складені управою звіти доводилися для загального відома.

Для прийняття відповідних заходів у надзвичайних випадках, а також для безпосереднього завідування окремими галузями міського господарства та громадського управління дума могла засновувати особливі виконавчі Комісії.

Міське положення 1870 р. заснувало «губернську у міських справах присутність семи осіб», яка стала органом, що регулював відносини міського самоврядування та державної влади. Зі складу цього органу чотири члени - губернатор, віце-губернатор, голова казенної палати і товариш прокурора, були представниками уряду, а три члени - міський голова, голова земської управи та голова світового з'їзду - представники громадського управління. Цей орган створювався для розгляду скарг, що надійшли на міське громадське управління, а також у разі конфліктів між ним і виконавчою владою. Рішення приймалися простою більшістю голосів і набували чинності негайно.

Міське громадське управління, всі відомства та установи, приватні особи, які були незадоволені прийнятим рішенням, мали право оскаржити його Сенату (по 1-му Департаменту) у шеститижневий термін.

Губернатор, який вважав рішення неправильним, міг, в той же шеститижневий термін, передати справу на вирішення до Сенату (ст. 153).

Посадові особи міського громадського управління підлягали відповідальності за злочини в судовому порядку. Передача їх під суд, крім міського голови, могла відбуватися за вказівкою думи. Міські голови передавалися до суду не інакше, як за вказівкою 1-го Департаменту Сенату.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що Міське положення 1870 р. істотно розширило компетенцію міського самоврядування та збільшило його права. Але найважливіші постанови думи все одно підлягали затвердженню урядом. При цьому закон точно визначав ті «випадки і порядок, в яких дії і розпорядження сього управління підлягають затвердженню і спостереженню з боку урядової влади» (ст. 5).

Відтак, незважаючи на те, що органи міського самоврядування другої половини ХІХ ст. не знаходилися в єдиному (побудованому на підпорядкуванні) ланцюжку державних органів Російської імперії ієрархічність нормативно-правових актів інтегрувала органи міського самоврядування в єдину сукупність з апаратом держави. Міське право Російської імперії детальніше, ніж австрійське, регулює відносини міського громадського управління з місцевою адміністрацією. Міське положення 1870 р. орієнтувало міське самоврядування на управління міським господарством, а губернатор, або градоначальник здійснювали нагляд за законним його виконанням. В межах своєї влади органи самоврядування діяли самостійно. Міське положення 1892 р. не містить норм про самостійність дій міського самоврядування, натомість надає губернатору нагляд за правильністю і

законністю дій міського громадського управління (ст. 11). Згідно ст. 83 губернатор міг зупинити виконання постанови Думи, якщо вона не відповідала закону чи компетенції органу самоврядування; не відповідала загальним державним інтересам і потребам, або явно порушувала інтереси місцевого населення. Останнє формулювання істотно розширило коло питань, вирішення яких (у формі рішення органу самоврядування) вимагало затвердження губернатором.

Зрештою таке положення яскраво демонструє основну суперечність у розвитку інституту міської влади та міської служби, характерну для міського права обох імперій. З одного боку, органи самоврядування не були продовженням державного апарату. Про це свідчать не тільки норми міського права, які визнають самостійність органів самоврядування, а й правовий статус міських службовців, які не знаходилися на державній службі. Відтак на початок розвитку органи міського самоврядування виділені із державного апарату і формують окремий різновид влади – міської або муніципальної. Але вже в той час формується механізм ототожнення самоврядних органів з державними, у т. ч. правовий. Найважливішою його складовою було розширення дорученої сфери діяльності, обсяг якої поступово перевищив обсяг власної. Причому це в рівній мірі стосується українських міст обох імперій. Інколи елементом механізму було включення правових актів органів місцевого самоврядування в ієрархію нормативно-правових актів. Контроль за законністю цих актів став одним із засобів впливу уряду на міські територіальні громади та їх органи. І нарешті – нагляд державних органів за міським самоврядуванням. Завершений вигляд цей механізм отримав у Російській імперії. В період підготовки Міського положення 1892 р. висувались пропозиції визнати міську справу державною. На думку Є.В. Іванютіної, такий підхід до природи міського самоуправління відповідав державній теорії самоврядування, що отримала поширення в літературі, наукових і громадських колах Росії в останній третині XIX ст. В результаті збільшено значення станових начал. Можливо, в тому числі, і в зв'язку з вказаною позицією, органи самоврядування потрапляли від контроль урядових чиновників і не тільки з точки зору законності своєї діяльності, але і з точки зору доцільності тих чи інших дій по здійсненню своїх функцій [72, с. 184]. «Одержавлення» органів самоврядування в Австро-Угорській імперії все-таки зупинилося на цій межі – держава контролювала законність їх діяльності, а не доцільність чи правильність.

Ще одним важливим інститутом міського права, який виявив проблеми австрійської та російської моделей самоврядування, є інститут, норми якого регулювали фінансові відносини у містах. Розвиток цього інституту істотно впливав на юридичну природу міського самоврядування, забезпечуючи чи не забезпечуючи його самостійність.

Правове регулювання міських фінансів відображало політику держави щодо міського самоврядування. З одного боку держава (австрійська і російська) намагалася створити фінансову основу для виконання міським самоврядуванням своїх функцій. З іншого боку – імперські уряди намагалися унеможливити фінансову самостійність громадського самоврядування, яке могло стати основою політичних прагнень суб'єктів міського самоврядування. Потрібно також

пам'ятати, що реформи міського управління проводилися в час, коли абсолютні монархії (і Австрійська, і Російська) довели свою управлінську неспроможність, їхні фінанси та господарство зазнавали післявоєнних та післяреволюційних криз. Відтак ініціатива міських реформ, яка виходила від центральних урядів, необхідною складовою мала бажання передати господарську функцію місцевим громадам та їх органам. При цьому треба мати на увазі, що у той історичний час під міським господарством розуміли управління майном місцевої громади, доходами і витратами. У другій половині XIX ст. ведення міського господарства набуває планового характеру. Основою планування стає бюджет міст. Відтак у міському праві з'являються норми, які регулюють бюджетні відносини у містах, бюджет і бюджетний процес. Самостійне здійснення бюджетного процесу утверджується як одне із гарантій міського самоврядування.

На початках міської реформи в Російській імперії бюджетна самостійність міських громад відстоювалася не лише самими містами, а й центральними органами влади. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії пропонувало у першому проекті міського положення 1870 р. встановити подібні правила про порядок управління міським господарством з метою, передусім, дати міському самоврядуванню законну основу для своїх господарських справ, а владі законну можливість наглядати за дотриманням спільних інтересів. Однак ці правила були визнані такими, що суперечать меті міської реформи, яка повинна дати містам дійсну можливість «удовлетворять своим потребностям имеющимся в распоряжении их средствами» [145, с. 49]. У результаті в кінцевій редакції закону кошторис (бюджет) і звіт передавались губернатору тільки для нагляду за їх законністю (ст. 111, 143, 147 Міського положення 1870 р.).

Органи місцевого самоврядування до Міського положення 1870 року мали повноваження здійснювати оподаткування у формі збору з рухомого або нерухомого майна або з промислу (ст. 128). Вони могли клопотати про встановлення нових податків чи збільшення ставок податків, встановлених законом (ст. 128, 135, 137). Міські думи могли звільняти від стягнення оцінного збору малоцінне майно (ст. 129). Відтак обмеження встановлювалося лише по об'єкту оподаткування (ст. 129) і визначенню його ставки (ст. 128, 130, 132).

Стягнення заборгованості по податках здійснювалися адміністративним шляхом подібно до безспірних вимог державних органів, тобто через поліцію.

Таким чином, визначаючи за містом право встановлювати податки і стягувати їх нарівні з державними органами, законодавець відокремлював міські громади та їх органи від приватних осіб, наділяючи їх публічною владою.

Міські витрати поділялися на обов'язкові та необов'язкові. Необов'язкові витрати здійснювалися під контролем міської думи лише після задоволення всіх обов'язкових витрат. До обов'язкових витрат належало фінансування поліції (спільно з державою), пожежних команд (ст. 139 Міського положення 1870 р.), утримання тюрми, виконання військової повинності. Тогочасні вчені та громадські діячі вважали несправедливим покладання законів на громади обов'язку утримувати тюрми та виконувати військову повинність, оскільки військова і кримінально-виконавча справа перебувала у виключному віданні державних органів.

Загалом у вирішенні фінансових питань органи місцевого самоврядування прямо залежали від урядової адміністрації. Міська дума в галузі фінансів підпорядковувалася не тільки губернатору, але й голові казенної палати. По суті, дума лише складала проект доходно-витратного розпису (кошторису), а адміністрація могла відмовити у його затвердженні, або змінити зроблені думою кошторисні розрахунки. Відтак не доводиться говорити про фінансову самостійність міських громад, чи повноцінний бюджетний процес. У результаті фінансовий стан більшості українських міст Російської імперії був вкрай нестабільним. Цьому сприяли великі витрати загальнодержавного характеру, які не мали прямого стосунку до місцевих потреб. В Україні на це витрачалося майже третина усіх місцевих коштів, міські ж потреби задовольнялися за «залишковим принципом» [42, с. 212]. Щоб збалансувати міські фінанси органи самоврядування намагалися скористатися встановленим законодавством правом запроваджувати податки чи збори. Серед таких в українських містах переважали збори: з візницького промислу, з коней та екіпажів, які утримувалися приватними особами, з собак, з перевізницького промислу, з велосипедів і автоматичних екіпажів [42, с. 212].

Багато українських міст намагалися зберегти традиційні ще від середньовічного місцевого права збори за користування на ринках громадськими мірами та вагами; за стоянку чи перехід водними шляхами суден; за проїзд громадськими спорудами; лікарняний тощо. Ці збори дозволяли містам розбудовувати міське господарство, впорядкувати комунікації, будувати громадські будівлі, водогони, каналізацію тощо. Наприклад, в українських портових містах збори, отримані з експорту товарів, використовували для брукування вулиць, міського освітлення. Широкого розмаху в українських містах набули процеси т.зв. муніципалізації, коли міські громади скуповували об'єкти міського господарства у приватних осіб.

Проте окремі норми міського права Російської імперії гальмували розбудову міст, оскільки найважливіші постанови міської думи затверджувалися міністром внутрішніх справ, зокрема про утримання доріг і тротуарів, вивезення нечистот і облаштування каналізації, відчуження міського нерухомого майна; утримання нічних караулів; про позики та поруки, про міські збори тощо. У результаті бюрократичних перешкод величезна кількість думських постанов роками чекала затвердження. Це остаточно нівелювало і так незначну фінансову самостійність міських громад.

У той же час міське право Австрійської (Австро-Угорської) монархії забезпечувало надійнішу фінансову основу міського самоврядування. Вона ґрунтувалася не тільки на доходах з власності громади, а й на праві місцевих громад встановлювати додаткові податки на постійні та споживчий податок, а також запроваджувати інші види зборів і податків (ст. XV Закону «Про основні засади організації громад»). Галицький закон про громади 1866 року визначав, які ухвали громади, враховуючи розмір доплат, повинні бути затверджені Крайовим сеймом [208]. Статут м. Львова 1870 р. взагалі містить окремий розділ V «Про господарство громади і накладення повинностей на громаду», яким регулює бюджетні та податкові відносини. У ньому детально описано нову для міського

права правову конструкцію – додатки до податків. § 86 Статуту визначає, що якщо прибутків громади не буде вистачати для покриття видатків на потреби громади, рада має право встановлювати додатки до безпосередніх податків чи до споживчого податку. У §87 Статуту встановлено, що додатки до безпосередніх податків повинні як правило, покладатися на всі встановлені в громаді м. Львова безпосередні податки, при чому на всі однаковою мірою та згідно із встановленою відсотковою ставкою. Для покладення додатків, які перевищують 20% безпосередніх податків чи 40% споживчого податку був потрібен дозвіл Крайового управління, а додатки у розмірі 30% та 60% могли встановлюватися законодавством краю (§89 Статуту м. Львова 1870 р.). На практиці міська рада Львова встановлювала мінімальний розмір додатків до податків.

Представницький орган громади Львова не тільки встановлював і тривалий час утримував одну з найнижчих серед великих міст Австро-Угорської монархії ставок додатку – три відсотки, а й відмовився від стягнення окремих додатків, зокрема, додатку на шкільний податок. Звужувало податкову базу і те, що додатки до безпосередніх податків не сплачували придворні службовці і слуги Двору держави, краю, громади, крайових і громадських установ, вчителі народних (початкових) шкіл, військовослужбовці, вдови і сироти перерахованих категорій осіб, а також священнослужителі щодо їхньої мінімальної плати. За таких умов органи самоврядування Львова всяко намагалися зберегти історично врегульовані міські податки, зокрема, т. зв. пропінаційні платежі, які відповідно до §90 статуту сплачували лише від привозу, виготовлення і торгівлі алкогольними напоями і не вважалися додатками до споживчого податку [87, с. 301-302]. Незважаючи на зважену позицію міської ради Львова у запровадженні нових податків та зборів, збалансувати бюджет не вдавалося. Попри кількісне зростання (у 1896 р. – 7,5 млн.корон) дефіцит був звичайним явищем. Тому міська громада вдавалася до такого фінансового інструменту як позики. «Взяття позики і кредитні операції» відповідно до § 35 статуту 1870 р. були виключною прерогативою міської ради. Однак для правомочності ухвали представницького органу громади з питання взяття позики у випадку, якщо її сума перевищувала суму середньорічного доходу громади за останні шість років, необхідна була згода Крайового управління [87, с. 303].

Для міського права Львова характерним є розвиток норм, які врегульовували бюджетний процес. У структурі міської ради створювалася бюджетна комісія, яка не тільки готувала проект бюджету, а й детально аналізувала бюджетне законодавство та стан фінансів міста. Бюджетний процес регулювався регламентом міської ради.

На думку В.П. Кіселичника аналіз правового регулювання бюджетних відносин у Львові другої половини XIX – початку XX ст. дає підстави стверджувати про його спрямованість на реалізацію права міської громади на самостійний бюджет [87, с. 307].

Загалом правове регулювання фінансових відносин стало лакмусовим папірцем для виявлення правової політики держави щодо міського самоврядування.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи порівняльний аналіз основних інститутів міського права Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій показав подібне та відмінне у становленні цього законодавства, його структурі, основних інститутах, законодавчій техніці, законодавчих дефініціях та конструкціях.

Законодавство про міське самоврядування Австрії (Австро-Угорщини) розвивалося як складова австрійського (австро-угорського) конституціоналізму. Відтак основою для нормативно-правових актів, які регулювали міські відносини, були австрійські конституційні акти. Окрім того, форма державного устрою монархії обумовлювала прийняття поряд із загальнодержавними законами законів коронних країв. В основу австрійського (австро-угорського) законодавства про міське самоврядування була покладена громадська теорія самоврядування, яка передбачала максимальний рівень самостійності міських громад.

До законодавства про міське самоврядування Російської імперії ми відносимо не тільки закони, а й циркуляри Міністерства внутрішніх справ з міських справ, акти тлумачення державних органів.

Відповідно до законодавства про міське самоврядування структурними елементами міського права середини XIX – початку XX ст. є норми та інститути, які регулювали членство у міських громадах, вибори органів самоврядування, структуру та повноваження органів самоврядування, міську службу, земельні, майнові та фінансові відносини, громадський порядок та благоустрій. Порівняння цих інститутів міського права утвердило наукову позицію автора про реалізацію в українських містах Австро-Угорщини та Росії двох моделей міського самоврядування, які умовно можна назвати моделлю «відносної автономії міської громади» та моделлю «господарського самоврядування міської громади». Австрійська модель відносної автономії громади базувалася на конституційному праві громад на самоврядування та законодавчо узаконеній самостійній діяльності громади. Російська модель ґрунтувалася на засадах децентралізації влади, усуненні громад від політичної діяльності та виконання ними передусім господарських функцій.

Автор критично осмислила ті правові принципи та конструкції, які були новими для міського права і відіграли позитивну чи негативну роль у розвитку міського самоврядування в Україні. Серед них особливу увагу привернула реалізація ідеї про поділ сфер діяльності громади на власну (безпосередню) і делеговану (доручену), яка у різні періоди відіграла як позитивну, так і негативну роль у розвитку громад. Оцінено також правовий механізм нагляду та контролю уряду за громадами, правові основи міської служби, правове регулювання бюджетних відносин.

Загалом розвиток модерного міського права логічно пов'язати з розвитком інших соціальних, політичних і правових явищ XIX ст., передусім з остаточним утвердженням нових соціально-економічних систем (про що свідчить скасування кріпосного права), переходом від абсолютистської держави до демократичної; становленням конституціоналізму; формуванням єдиного законодавства централізованих держав.

Хронологічно міське право Австрійської (згодом Австро-Угорської) та Російської імперії формувалося в один історичний час – у другій половині XIX століття. Зіставними були економічні та політичні умови - необхідність модернізації у всіх сферах життя, істотні міжнаціональні суперечності всередині імперій, нерівномірність економічного та соціального розвитку різних частин держав. Однак міське право, як і міське самоврядування, розвивалося як один із чинників і результат становлення конституційної держави в Австро-Угорщині і як спроба зберегти самодержавство в Росії.

Відтак історія міського права середини XIX – початку XX століття – необхідний етап у формуванні самоврядної традиції та традиції міського права українців.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведені теоретичні узагальнення і по-новому вирішене важливе наукове завдання, що полягає у порівняльному аналізі міського права на українських землях у XII – XIX ст., і на цій основі створення порівняльної історії міського права в Україні. Результати дослідження узагальнюються та конкретизуються у таких висновках:

1. Історії міського права в Україні присвячена значна кількість літератури, різнопланової за проблематикою. Аналіз джерельного комплексу досліджуваної проблеми дав підстави виокремити кілька основних історіографічних періодів, які потрібно розглядати в контексті загального напрямку розвитку української історико-правової науки. Враховуючи специфіку порівняльно-історичного дослідження міського права, виділено три історіографічні етапи у вивченні проблеми. Сучасний період дослідження міського права позначений звертанням до порівняльно-історичного методу більшості наукових дослідників, зокрема, П. Гураля, В. Кіселичника, М. Кобилецького, А. Резнікова, Н. Толкачової, Є. Харитонова.

Таким чином, історіографія проблеми дозволяє стверджувати, що порівняльна історія міського права є традиційним напрямом наукових досліджень в українській історико-правовій науці. Проте спеціального системного порівняльно-історичного дослідження міського права XII – XIX ст. не проводилося.

2. Історія міського права в Україні є складовою української правової традиції. Вона базується на ідеї природного права громади на самоврядування, розвиток якої забезпечив наступність історії міського права.

Ці характеристики європейської традиції міського права та їх порівняння з відповідними характеристиками традиції міського права України дозволили дати ствердну відповідь про цивілізаційну приналежність вітчизняної традиції до європейської.

3. Основним внеском історії міського права у розвиток правової традиції українського народу є:

- утворення правової основи для розвитку міського самоврядування, поступового формування муніципальної влади як окремої гілки влади;
- становлення інституту громадянства міста, визначення правового статусу міщан як окремого стану;
- встановлення формальної рівності мешканців міста, забезпечення права громади на самоврядування;
- надання світського політичного характеру містам;
- рецепція римського приватного права;
- фактичне формування та застосування таких форм (джерел) права як нормативно-правовий акт (рішення органів самоврядування), судовий прецедент (рішення міських судів), правова доктрина (праці юристів);
- прискорений розвиток інституту права власності і торгового права;
- забезпечення правового зв'язку між українськими містами, які знаходилися на території різних держав;

- поширення участі народу у міському самоврядуванні і на судову владу.

4. Порівняльно-історичний аналіз міського права довів існування двох етапів в його історії, якісно відмінних один від одного. Перший етап, хронологічні рамки якого обмежуються середньовіччям, характерний домінуванням в українських містах магдебурзького права як основи міського. Загалом міське право тогочасних українських міст можна віднести до сім'ї магдебурзького права. Основні відмінності міського права різних українських міст полягали в обсязі магдебурзького права (повне чи неповне), існуванні права національних громад, співвідношенні магдебурзького права та українського звичаєвого права у регулюванні міських відносин. Визначальними інститутами середньовічного міського права були інститут міського громадянства та інститут міського судочинства. Спільність обов'язків міщан обумовлювала єдність міської громади. Характерною формою (джерелом) міського права був привілей.

Отже міське право Середньовіччя – це право, яке походить від громади, і часто конкурує з державним правом, тоді як міське право Нового часу – це складова права, встановленого і гарантованого державою.

5. Порівняльно-історичний аналіз міського права показав, що ідеї, концепції та теорії самоврядування, закладені як принципи міського права трансформуються у результаті впливу різних історико-правових процесів.

Зокрема, у дисертаційному дослідженні доведено, що висхідні ідеї становлення міського права в українських містах Австро-Угорської та Російської імперій були схожими, базувалися на розумінні природного права громадян на самоврядування та пруському досвіді децентралізації державної влади. Проте громадська теорія самоврядування у жодному з українських міст обох імперій не була реалізована. У результаті у міському праві Австро-Угорщини була реалізована модель «відносної політичної та правової автономії громад», тоді як в Росії «відносної господарської автономії громад».

6. Порівняльна історія міського права формує уявлення про закономірності його розвитку. До таких в українських містах необхідно відносити:

- поступове перетворення міських спільнот у територіальні міські громади та своєрідні корпорації – історичні аналоги юридичних осіб;
- трансформація міського права з приватного у публічне;
- виокремлення міського права в історичних системах права, його сепарація від державного та церковного права;
- еволюція традиційних джерел міського права, домінування на різних етапах історії міського права різних джерел.

7. Проблематика порівняльного дослідження міського права є складовою частиною одного з найважливіших напрямків сучасної світової історіографії. Актуальність і важливість цієї проблематики пов'язана з тим, що становлення міського права, заснованого на передових теоретичних розробках і європейському досвіді самоврядування, сприяло формуванню єдиного правового простору на землях Центральної і Східної Європи, у т. ч. українських. Відтак традиція міського права є не тільки історичною основою для розвитку міського самоврядування і муніципального права в Україні, а й цивілізаційним орієнтиром

для її європейської інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты Литовско-Русского государства / изд. М. В. Довнар-Запольским. – Вып. 1 (1390-1529). – М. : Унив. тип., 1899. – XII, 258 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссии; Т. 1-15 / под ред. Н.И. Костомарова, Г.Ф. Карпова. – СПб., 1863-1892.
3. Архив юго-западной России. – Ч.5. – Т 1. – Київ. – 1859. – 638 с.
4. Атоян О.Н. Категория «историко-правовая реальность»: в пространстве семантических метаморфоз / О.Н. Атоян // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки : матеріали XXI Міжнар. істор.-прав. конф., (м . Миколаїв 23-26 квітня 2009р.,) // редкол. Усенко І. Б. (голова), Ковальова С. Г (відп. секретар), Кириченко Р. Є. та ін. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с.
5. Белоконский И. Земское движение / Иван Белоконский. – Санкт-Петербург, 1914. – 281 с.
6. Берман Г. Дж. Право і революція. Формування західної традиції права / Г.Дж. Берман. К.: IRIS, 2001. – с. 624.
7. Бертель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бертель. – М. : NOTA BENE, 2000 – 478 с.
8. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. (на матеріалах Лівобережної України) : історико-правове дослідження / Білоконь Микола Васильович. – Харків : Вид-во НУВС, 2003. – 260 с.
9. Білостоцький С.М. Кримінальне судочинство міста Львова ХVІ – ХVІІ ст. (за матеріалами в'їтівсько-лавничого суду міста Львова): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Білостоцький Степан Мирославович. – Львів, 2009. – 281 с.
10. Білоус Н.О. Київський магістрат ХVІ- першої половини ХVІІ ст.: організація та юрисдикція : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н.О. Білоус. – Київ, 2003. – 16 с.
11. Бойко І. Застосування вірменського права на території України (ХІV -ХVІІІ ст.) / Ігор Бойко // Вісник Львів. ун-ту. внутрішніх справ. – 2002. – №1. – С. 4-11.
12. Бойко І.Й. Формування та функціонування державно-правових інститутів і самоврядних інститутів у Галичині в складі Польського Королівства (1387-1569 рр.) : автор. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид.наук : спец. 12 .00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / І.Й. Бойко. – Львів, 2011. – 40 с.

13. Бойко І.Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387-1569 рр.) : монографія / І.Й. Бойко. – Львів: Вид. цент ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 344 с.
14. Бойко Н.А. Местное самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX века (историко-правовое исследование) : дис. ... кандата юрид. наук : спец. 12.00.01 / Бойко Наталия Александровна. – М., 2006. – 158 с.
15. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст. / Фернан Бродель. – Т. 2 : Ігри обміну ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К. : Основи, 1997 – 484 с.
16. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко //Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – 1929. – № 11 – 336 с.
17. Васильчиков А. Н. О самоуправлении: сравнительный обзор русских и иностранных общественных учреждений / А. Н. Васильчиков. – Санкт-Петербург. – Т. 1-3. – 1867-1871.
18. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет / Б.Б. Веселовский. – Санкт-Петербург. – Т. 1-4. – 1909.
19. Вислобоков К.А. «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз : дис. ... кандата істор. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / К.А. Вислобоков. – К., 2004. – 198 с.
20. Вислобоков К.А. До питання про концептуальні основи джерелознавства історії права / К.А. Вислобоков // Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 21. – С. 33–44.
21. Вісник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківським. – Рік 1909. Видано і розіслано дня 25 червня 1909. – Часть IX.
22. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1915. – 699 с.
23. Владимирський-Буданов М. Население Юго-западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1563 г.) / Михаил Владимирський Буданов. – К., 1891.
24. Владимирський-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Ф. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста й міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII ст. – Ч. 2. – Львів, 1904. – С. 177-459.
25. Воробей Р.Б. Формування та становлення систем місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття : [монографія] / Раїса Борисівна Воробей. – Чернігів : Чернігів. Обереги, 2009. – 354 с.

26. Галицьке намісництво (1772-1921). Архівно-бібліографічний фондний покажчик / [покажчик склали І. Я. Єдлінська, О.Я. Мацюк]. – (Науково-довідкові видання з історії України). – К. : Поліграф. Д-ця Ін-ту історії України АН УРСР, 1990. – 212 с.
27. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 400 с.
28. Гегель Г. Энциклопедия философии наук. – М., 1974. – Т.1. –274 с.
29. Гессен В.М. Городское самоуправление. – Санкт-Петербург: Типолитография Н. Тродимова, 1912. – 239 с.
30. Гетьман О.М. Теоретико-методологічні проблеми історико-правової науки в працях українських вчених ХІХ – початку ХХ сторіччя // автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О.М. Гетьман. – Одеса, 2006. – 20 с.
31. Гончаров В.Д. Отношения государственной власти и городского самоуправления в дореволюционной России: Историко-правовой анализ : дис ... доктора юрид наук : 12.00.01 / Гончаров Василий Дмитриевич. – Санкт-Петербург, 2001. – 361 с.
32. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнениями / [сост. С.Г. Щегловитов]. – Санкт-Петербург : Типогр. М.М. Стасюлевича, 1892. – 732 с.
33. Городовое положение с объяснениями // Хозяйственный департамент МВД. – 2-е изд., исп. и доп. – Санк-Петербург, 1873. – С.7.
34. Городовое положение, Высочайше утвержденное 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. XLV. – Отд. 1 : 1870. – Санкт-Петербург, 1874. – 48498. – С. 821-839.
35. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV–початок XVII ст.) / Тетяна Гошко. – Львів : Афіша, 2002. – 255 с.
36. Гошко Т.Д. Дослідження історії міського самоврядування XVI-XVII ст. польськими істориками Львова (початок ХХ ст.) / Т.Д. Гошко // Вісник Львів. ун-ту. Серія істор. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 396-408. – (Спецвип.: Львів: місто – суспільство – культура).
37. Гошко Т.Д. Маловідомі матеріали істориків Львова / Т.Д. Гошко // Україна в минулому. – Вип. 6. – Львів, 1994. – С. 54–77.
38. Градовский А.Д. Начала русского государственного права / Градовский А.Д. – Санкт-Петербург, 1885.
39. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. Т 5 / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1994. – 687 с.

40. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIX ст. (Пам'ятки історичної думки України) / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 560 с.
41. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні. Історико-правове дослідження : дис. ... доктора. юрид. наук : 12.00.01 / Гураль Павло Федорович. – Львів, 2009. – 439 с.
42. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження : монографія / П.Ф. Гураль. – Львів : ЛьДУВС, Край, 2008. – 468 с.
43. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / П.Ф. Гураль. – Львів, 2009. – 39 с.
44. Дамирли М.А. Теоретико-методологические проблемы понятийно-категориального аппарата историко-правовой науки / М.А. Дамирли // Поняття, терміни і категорії історико-правової науки : матеріали XXI Міжнар. істор.-прав. конф., (м. Миколаїв 23-26 квітня 2009р.) ; редкол. Усенко І.Б. (голова), Ковальова С.Г (відп. секретар), Кириченко Р.Є. та ін. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с.
45. Двуречевська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / Олександра Сергіївна Двуречевська. – Дніпропетровськ : Нац. гірнич. ун-т, 2006. – 170 с.
46. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; пер. з англ .. П. Таращук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 1080 с.
47. Демкова М.С. Самоврядування вірменської громади у місті Львові (XIV-XVIII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / М.С. Демкова. – Львів, 2005. – 19 с.
48. Демченко Т.Й. Правовое сознание в древнерусской и российской государственной-правовой жизни : монография / Т.Й. Демченко. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 344 с.
49. Державний архів м. Києва : путівник : Т. 1 :Фонди дорадянського періоду. – К., 2007. – 128 с.
50. Державний архів Миколаївської області: Анотований реєстр описів. – Т.1 : Фонди дорадянського періоду. – Миколаїв, 2006. – 160 с.
51. Державний архів Одеської області. - Ф. 1149, оп. 11, спр. 38. – С. 9.
52. Державний архів Херсонської області : путівник / відп. ред. А. Карпова. – К., 2003. – 65 с.

53. Державний архів Чернігівської області : анотований реєстр описів. – Т. 1. Ч. 1 : Фонди дорадянського періоду. – Чернігів : Деснян. правда, 2005. – 408 с.
54. Джерела до історії України – Руси: в 11 т. / Коміс. Археогр. наук. т-ва ім. Шевченка. – Львів, 1895-1924.
55. Дзюба І.М. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ / І.М. Дзюба. – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.
56. Дитятин І.І. Из истории местного управления / И.И. Дитятин // Статьи по истории русского права. – Санкт-Петербург, 1895
57. Дитятин І.І. Устройство и управление городов России. Т. 1: Введение. Города России в XVIII столетии / Иван Иванович Дитятин. – Санкт-Петербург., 1875. – 507, III с.
58. Дмитришин Ю.Л. Хелмінське» (кульменське) право та його застосування в Україні (XIII – перша половина ХІХ ст.): дис. ... кандидата юрид. наук. : 12.00.01 / Дмитришин Юрій Любомирович. – Львів, 2012. – 203 с.
59. Дмитрієв В.В. Градоначальство півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд.юрид.наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / В. В. Дмитрієв. – Дніпропет. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
60. Дністрянський С. Звичаєве право та соціальні зв'язки / Станіслав Дністрянський // Часопис правничо-економічний. – Львів, 1902 – т. IV, V.
61. Дойников І.В. Городская реформа 1870 года и становление городского самоуправления в России (государственно-правовое исследование): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / И.В. Дойников. – М., 1991. – 21 с.
62. Дудченко В.В. Джерела права в сучасній правовій аксіології / В.В. Дудченко // Визначальні тенденції генезису державності і права : зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. «Треті Прибузькі юридичні читання» ; за ред. В.І. Терентьєва, О.В. Козаченка. – Миколаїв : Вид-во «Іліон», 2007. – 732 с.
63. Економічні привілеї міста Львова ХV –ХVІІІ ст. : привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій: Зб. док. / упорядкував М Капраль. – Львів: Піраміда, 2007 – 816 с.
64. Жоль К. К. Философия и социология права : учеб. пособ. / К. К. Жоль. – К.: Юринком Интер, 2000. – 480 с.
65. Журнал Высочайше утвержденной особой комиссии под председательством статс-секретаря Каханова для составления проектов местного управления. – Санкт-Петербург, 1885. – JVS18 (4 и 11 апреля). – С. 11.

66. Задорожнюк А.Б. Цехове законодавство міст і містечок Поділля кінця XVIII – першої половини XIX ст. згідно з правовими нормами магдебурзького права // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т. 14. – Кам'янець-Подільський, 2005.
67. Закон «Про основні засади організації громад» Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): монографія / В.П. Кіселичник. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 472с.
68. Заяць О.Я. Міське громадянство Львова XV–XVIII ст. (за реєстрами прийняття до міського права) : дис. ... кандидата істор.наук. : 07.00.06 / Заяць Орест Андрійович. – Львів, 2005. – 291 с.
69. Зивс С.Л. Источники права / Зивс С.Л. – М., 1981.
70. Золотарев А.Ю. Суд, право и справедливость в англосаксонской Англии. К вопросу об источниках и природе раннесредневекового права / А.Ю. Золотарев // Право в средневековом мире : сб. статей / под ред. И. И. Варьяш, Г.А. Поповой. – М. : ИВИ РАН, 2007. – 294 с.
71. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Денис Зубрицький. – Львів : «Центр Європи», 2001. – 640 с.
72. Иванютина Е.В. Эволюция органов местного самоуправления в дореволюционной России: Историко-правовое исследование: дис. ... кандата юрид.наук : 12.00.01 / Иванютина Евгения Валентиновна. – Н.Новгород, 2006. – 197 с.
73. Іваницький-Василенко С.М. Джерела Магдебурзького права в Західній Русі й Гетьманщині / С.М. Іваницький-Василенко // Правова держава : щорічник науко. праць ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2001. – С. 123-131.
74. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені Вернадського. – Спр. 4097. – Арк. 5.
75. Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах : Матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції 21-23 вересня 2012р., м. Євпаторія (Ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), О.О. Малишев (відп. секр.), О.А Гавриленко, А.Ю. Іванова, Й.А. Ісаєв, В.Є. Кириченко, Н.М. Крестовська, О.М. Федькіна, Є.В. Ромінський, О.Н. Ярмиш. - Київ; - Частина 1. Сімферополь: «ДОЛЯ», 2012. – 344 с.
76. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): навч. посіб. / за ред. проф. Б.Й.Тищика. – Львів: Світ, 2006. – 696 с.
77. Історія Львова в документах і матеріалах : збірник документів / редкол. М.В. Брич (відповідальний редактор) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1986 . – 424 с.
78. Камінський А-С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-17985. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / Анджей Сулима

Камінський; пер. з пол. Я. Стріхи. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.

79. Капраль М. Національна громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини) ; ЛНУ імені Івана Франка ; Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України / Мирон Капраль. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. – 440 с.

80. Капраль М. Самоврядування Києва та Львова (кінець 15 – перша половина 17 ст.: регіональна специфіка. – Самоврядування в Києві: історія та сучасність / М. Капраль. – К., 2000. – С. 137-143.

81. Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст.: нарис історії інститутів магдебурзького права / М. Капраль. – Укр. істор. журнал. – К., 2006. – № 5. – С. 111–130.

82. Карліна О. Магдебурзьке право в містах України XV-XVIII ст. / Оксана Карліна // Розбудова держави. – № 1–4. – 2002.

83. Кахнич В.С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.): історико-правове дослідження : дис. ... кандата юрид.наук : 12.00.01 / Кахнич Володимир Степанович. – Львів, 2012. – 256 с.

84. Келлер О.Б. Средневековое немецкое право на землях Центральной и Восточной Европы в XIII – XVII веках/ О.Б. Келлер. – Минск: РИВЖ, 2012. – 244 с.

85. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології / М.С. Кельман. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2011. – 492 с.

86. Кіселичник В. Львівське міське право: поняття, джерела, періодизація та зміст / Василь Кіселичник // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Вип. 34 – 2004. – С. 102-110.

87. Кіселичник В. Міське право та самоврядування Львова (друга половина XIX – початок XX століття) : [монографія] / Василь Кіселичник. – Львів : ЛьвДУВС ; «Край», 2008 – 352 с.

88. Кіселичник В.П. Історія Львівського магістрату / В.П. Кіселичник // Вісник Львів. ун-ту. Сер.юрид. – Львів, 2006. – Вип. 42. – С. 74-81.

89. Кіселичник В.П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): монографія / В.П. Кіселичник. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 472 с.

90. Кіселичник В.П. Міське право Львова (друга половина XIII – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія держави і права; історія політичних та правових учень» / В.П. Кіселичник. – К., 2012. – 36 с.

91. Кіселичник В.П. Міське право Львова (друга половина XIII – початок XX ст.): дис.... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Кіселичник Василь

Петрович. – К., 2012. – 485 с.

92. Кіселичник В.П. Міське право як напрям наукових досліджень Львівської історико-правової школи / В.П. Кіселичник // Матеріали ХХІV Міжнар. істор.-прав. конф.: «Наукова спадщина професора В.С. Кульчицького (1919-2009 рр.) і сучасність» (м. Львів, 28.04-1.05.2011). – Львів, 2011. – С.82-90.

93. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина ХІХ ст.) : історико-правове дослідження : монографія / Микола Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.

94. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина ХІХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид.наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / М.М. Кобилецький. – Львів, 2009. – 40 с.

95. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина ХІХ ст.) : дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Кобилецький Микола Мар'янович. – Львів, 2010. – 554 с.

96. Ковальчук О.М. Теорія права у працях вчених Київського університету (ХІХ – початок ХХ століття) : монографія / О.М. Ковальчук. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 192 с. – С. 64.

97. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек ; пер. з нім. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.

98. Колер И. Философия права и универсальная история права. Авторизованный перевод со 2-го немецкого издания Н.К. Серенглара. – Киев, 1913. – 412 с.

99. Корф П.Л. Ближайшие нужды местного самоуправления / Корф П.Л. – Санкт-Петербург, 1888. – 398 с.

100. Котляревский А. Рецензия на книгу : Сочинение Н.Д. Иванишева / А. Котляревский // Университетские издания. – 1876. - № 6. – С. 1-12.

101. Крамар С.І. Місто Кам'янець на Поділлі у ХІV-ХVІІІ століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. Історико-правовий нарис. – Вид. 2-ге / С.І. Крамар. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори2006», 2012. – 336 с., іл.

102. Кревельд М.В. Расцвет и упадок государства // Мартин Ван Кревельд ; пер. с англ. под. ред. Ю.Кузнецова и А. Макеева. – М.: ИРИСЭН, 2006 – 544 с.

103. Кульчицький В.С. Апарат управління міста Львова за статутом 1870 р. / В.С. Кульчицький // Вісник Львів.ун-ту. Серія юрид. – 1969. – С. 19-23.

104. Лаптева Л.Е. Местное управление в пореформенной России (1864-1905 гг.) : дис. ... доктора юрид.наук : 12.00.01 /Лаптева Людмила Евгеньевна. – М., 2001. – 375 с.
105. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) : монографія / Ю.П. Лобода. – Львів : Світ, 2009. – 280 с.
106. Лобода Ю. Правова традиція українського народу: цивілізаційний підхід // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Четвертого Всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). – Львів : Край, 2009 – 336 с.
107. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / Ольга Федорівна Мельничук. – Вінниця : Велес, 2001. – 192 с.
108. Міста України – Електронний ресурс. – Режим доступу: ukrainaincognita.com (tegy) mista ukr.
109. Молхозов В.А. Нормативно-правовое регулирование деятельности городских органов местного самоуправления : На основе реформ 1870, 1892, 1990-х годов: дис. ... канд.юрид.наук : 12.00.01 / Молхозов Владимир Александрович. – Ставрополь, 2001. – 176 с.
110. Мочульська М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / М. Є. Мочульська. – Львів, 2013. – 17 с.
111. Музиченко П.П. Магдебурзьке право в Україні // П.П. Музиченко // Юридична енциклопедія: в 6 т.. Т.3. [редкол. Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К., 2001. – С. 543-544.
112. Муромцев С. Очерки общей теории гражданского права. – Ч.1. – М, 1877. –213 с.
113. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х - начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика : автореф. дис. на соискание научн. степ. докт. истор. наук : спец. : 07.00.02 «История СССР». – Ленинград, 1985. – 39 с.
114. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр.: дис. ... доктора юрид.наук : 12.00.01 / Никифорак Михайло Васильович. – К., 2004. - 420 с.
115. Никифорак М.В. З історії Чернівецького магістрату / М.В. Никифорак // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 55: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 21-26.
116. Нольде Б.Э. Очерки русского государственного права / Б.Э. Нольде. – Санкт-Петербург, 1911. – 257 с.

117. Нюхіна П.О. Козацькі універсали XVII – XVIII ст.: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нюхіна Поліна Олександрівна Київ, 2011 – 190с.

118. О бытии Одесскому магистрату на правах, присвоенных городам Риге и Ревелю : Именной указ, объявленный Генерал-прокурором 21 мая 1799 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXV : 1798-1799. – 18974. – С. 658.

119. О ведании Киевских мещан судом и управлением по Магдебургским правам в Киевском магистрате, о бытии оному магистрату под апелляцією Правительствующего Сената, и об охранении от обид, как магистрата, так и мещан, Киевскому губернатору: Сенатский указ от 26 октября 1760 г. // ПСЗРИ. Собр.1. – Т. XV : с 1758 по 28 июня 1762. – 11133. С. 551-552.

120. О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгородской-Северской губерниях в дворянские заседатели, предводители и уездные судьи; о наблюдении расправам, для казаков учрежденным, их прежних прав; о правах Малороссийских магистратов; о дозволении казакам и всем казенного ведомства людям записываться в мещанство и купечество; об учреждении ратуш в местечках казенного ведомства; о взятии в ведомство директоров экономии приписных к генеральной и полковой артиллериям деревень и земель; о бытии под их надзиранием находящейся на Беловежской степи иностранной колонии, и о распоряжении по устройству почт дорог и устройению городов : Именной указ, данный генерал-фельдмаршалу и Малороссийскому генерал-губернатору графу Румянцеву Задунайскому 26 октября 1781 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXI : 1781-1783. – 15265. – С. 295-297.

121. О применении Высочайше утвержденного 16 июня 1870 года Городового положения к столицам и городу Одессе : Правила, Высочайше утвержденные 20 июня 1872 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XLVII. – Отд. 1 : 1872. – Спб., 1875. – 51014. – С. 927-931.

122. Падох Я. Історія Західно-європейського права. – Ч. 1 : Історія німецького права / Ярослав Падох. – Мюнхен : УВУ, 1947. – 220с.

123. Пажитов К.А. Городское и земское самоуправление. / Пажитов К.А. – Пг., 1916. – 439 с.

124. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Юрій Панейко. – Мюнхен, 1963. – 193 с.

125. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н.М. Пархоменко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.

126. Петрів Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст. ст.) / Роман Петрів. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. – 84 с.

127. Плаксі́й Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряниці в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» /Т.М. Плаксі́й. – Запоріжжя, 2001. – 14 с.
128. Полное собрание законов Российской империи – Т. 45. – Отд. 1. - № 48498. – С. 104-107, 109, 110.
129. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. – Т.І-ХV.
130. Поняття, терміни і категорії історико-правової науки: матеріали ХХІ Міжнародної історико-правової конференції, 23-26 квітня 2009р., м. Миколаїв (Редколегія Усенко І.Б. (голова), Ковальова С.Г. (відп. секретар), Кириченко Р.Є. та ін. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 356 с.
131. Попович О.С. Правові засади і особливості самоврядування вірменських громад на українських землях у складі Польщі та Речі Посполитої (1349-1795 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О.С. Попович. – Львів, 2010. – 20 с.
132. Правовая политика как научная теория в историко-правовых исследованиях / под ред. докт.юрид.наук, докт. филос.наук, проф. О.Ю. Рыбакова. – М. : Статут, 2011. – 408 с.
133. Привілеї міста Львова (ХVІ - ХVІІІ ст.) : зб. документів / упор. М. Капраль ; наук. ред.: М. Дашкевич, Р. Шуст ; Міське громадсько-культурне об'єднання «Документальна скарбниця Львова», Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України та ін . – Львів: Документальна скарбниця Львова, 1998. – 639 с.
134. Привілеї міста Львова : Привілей національних громад міста Львова ХІV – ХVІІІ ст.: Зб. док. / упор. М. Капраль. – Львів, 2000. – 576 с.
135. Приложение к городову положению 16/28 июня 1870 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. – Т. XLV. – Отд. 3 : 1870. – Спб., 1874 – К№48498. – С. 270-271.
136. Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій: історико-правовий нарис / А.В. Резніков. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – 208 с.
137. Реймон А. Избранное : Введение в философию истории / Арон Реймон ; пер. с фр. – М.: ПЕР СЭ СПб: Университетская книга, 2000 – 543 с.
138. Рогачевский А.Л. «Меч Роланда». Правовые взгляды немецких горожан ХІІІ- ХVІІ вв. / А.Л. Рогачевский – Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур . ун-та, 1996. – 156 с
139. Савчак Д. Зборник законів адміністраційних /Дем'ян Савчак. – Львів , Друк. НТШ, 1893. – С.1-68.

140. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение / А.Х. Саидов. – М., 2007. – 368 с.
141. Свод законов Российской Империи. – М., 1910. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 281-304.
142. Святоцька В.О. Інститут адвокатури України: становлення та розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень / В. О. Святоцька. – Львів, 2010. – 16с.
143. Семенов Д.Д. Городское самоуправление / Д.Д. Семенов. – Санкт-Петербург, 1904. – 306с.
144. Ситар І.М. Правові системи сучасності (західна традиція права): навч. посіб. / І.М. Ситар. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 408 с.
145. Соловьева Е.Г. Развитие законодательства по городскому самоуправлению во второй половине XIX в.: дис. ... кандидата юрид.наук : 12.00.01 / Соловьева Елена Геннадьевна. – Киров, 2007. – 202 с.
146. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI – XVIII ст.: збірник документів (під ред. М.П. Кіся; Архівне управління Української РСР, Центральний державний архів у м. Львові. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1961. – 441 с.
147. Справа про повернення до ремісничого цеху майстрів, які рахувались за Малоросійською колегією. – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Спр. 2846. – Арк. 5.
148. Статут міста Львова 1870 р. / Кіселичник В.П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст): монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 382.
149. Стременовський С. М. Місцеве самоврядування м. Одеси в середині XIX століття: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / С.М. Стременовський. – Одеса, 2000. – 15 с.
150. Сырых В.М. История и методология юридической науки: учебник / В.М. Сырых. – М. : Норма: ИНФРА-М, 2012. – 464 с.
151. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права / Ф. В. Тарановский . – Юрьев: Типография К. Мотиссена, 1917. – 427 с.
152. Тарановский Ф.В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи / Ф.В. Тарановский. – Варшава : Типография Варшавского уч. округа, 1897. – 201 с.
153. Тарановский Ф.В. Сравнительно-исторический метод и сравнительное правоведение / Ф.В. Тарановский // Порівняльне правознавство :

Антологія української компаративістики XIX – XX століть ; за ред. О. В. Кресіна ; упорядники: О.В. Кресін (кер. кол. К.О. Черниченко, О.В. Ткаченко). – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Видавництво «Логос», 2008. – Серія наукових видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». – Вип. 5. – 414 с.

154. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944с. - С. 297.

155. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади : автор. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид.наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / О. Д. Тихомиров – Київ, 2006. – 35 с.

156. Толкачова Н. Є. Середньовічне звичаєве міське право / Н. Є. Толкачова // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Київ.. – 2002. – Вип. 48. – С. 253-260.

157. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко.. – К. : Абрис, 1996 – 357 с.

158. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс ; пер. з нім. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2005. – 262 с.

159. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.

160. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / НАН України; Ін-т історії України; [упоряд. І.Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.

161. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709; ч. II / Ін-т української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського; Наукове т-во ім. Шевченка; Центр. держ. істор. архів України (м. Київ), [упоряд. І. Бутич; голов. ред. П. Солонь]. – К. ; Л.: НТШ, 2006. – 798 с.

162. Універсали українських гетьманів від І. Виговського до І. Самойловича (1657-1687) / [упоряд. І. Бутич та ін.]; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського та ін. – К. : НТШ, 2004. – 1087 с.

163. Устав цехов, Высочайше утвержденный 12 ноября 1799 г. // ПСЗРИ. Собр. 1. – Т. XXV : 1798-1799. – 1918. – С. 864-886.

164. Фуллер Лон Л. Анатомія права / Лон Л. Фуллер ; пер. з англ. – К. : Сфера, 2004. – 154 с.

165. Харитонов Є.О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Витоки / Є.О. Харитонов. – Одеса, 1999. – 292 с.

166. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи : Східна традиція / Є.О. Харитонов. – Одеса : Юрид.літ., 2000. – 260 с.
167. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна традиція / Є.О. Харитонов. – Одеса : АО БАХВА, 2001. – 328с.
168. Харитонов Є.О. Рецепції приватного права: парадигма процесу / Харитонов Є.О., Харитонova О.І. – Кіровоград, 1998. – 144 с.
169. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права. – Одеса : БАХВА, 1997. – 189 с.
170. Хейфниць Ю.Я. Галиція. Политическое, административное и судебное устройство / Ю.Я. Хейфниць.– Петроградъ : Сенатская типографія, 1915 – С. 98.
171. Храмов Д.В. Нетрадиционные источники российского частного права: общетеоретический аспект : монографія (под науч. ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. В. Малько – М. : Юрлитинформ, 2012. – 192с.
172. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 9. – Спр. 9. – С. 17-19.
173. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Путівник. – Львів - Київ: Держ. комітет архівів України, 2001. – 411с. – (Архівні зібрання України. Путівники)
174. Цибуленко Л.О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку земельної та виробничої власності в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.О. Цибуленко. – Одеса. – Дніпропетровський національний ун-т, 2011. – 20 с.
175. Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. на здобуття наук. ступеня доктора істор.наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Д.М. Чорний. – Харків, 2008. – 40 с.
176. Швыдько Г. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV – XVIII вв. // Вопросы германской истории и историографии. – Вып. 3. – Днепропетровск, 1975. – С. 124-132.
177. Юридична наука і освіта на Україні / Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, Б.М. Бабій та ін. ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; АН України. Ін-т держави і права В.М. Корецького. – К. : Наук. думка, 1992. – 304 с.
178. Ярмиш О.Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ -ХХ і ХХ-ХХІ: Досвід історії та сучасності [До 350-річчя Харкова] : монографія / Ярмиш О.Н., Головка О.М. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004. – 372 с.

179. Ясинский М.Н. Лекции по внешней истории русского права / М.Н. Ясинский. – Вып.1. – Киев, 1898. – 126 с.
180. Akta grodzkie i ziemski z czasów Rzeczypospolitej Polskiej // Z archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi A. Stadnickiego. – Lwów. – T. 3. – 1872. – 316 s.
181. Balzer O. Studia nad prawem polskiem / Oswald Balzer. – Poznań, 1889. – VIII. – 126s.
182. Bily I. Sachsisch-magdeburgisches zur Geschichte des Rechts und Seiner Sprate, Woter de Gryter Gmbhe Co / Inge Bily, Wiland Carls, Katalin Gőnczi. – Berlin : Boston, 2012.
183. Die Magdeburger Schöffен –Sprüche und Rechtsmitteilungen. Reihe IX Sudetenland. 1. Band. Magdeburger Schöffenspruche und Rechtsmitteilungen für den oberhaf Leimeritz/ Bearbeitet von Wilhelm Weizsäcker. – Stuttgart und Berlin: W. Kohlhammer Verlag, 1943. – 425s. – S. 30-35.
184. Dniestrzanski S. O istorie prawa zwyczejowego. – Lwów, 1906 – 76 s.
185. Dziennik rozporządzeń Magistratu król. stoł.miasta Lwowa. – 1877. - №3 . – S.7.
186. Fenczak A.S. Lwów i Przemysl; z rozwaza nad fazami rozwojowymi procesów wprowozenie prawa niemeikigo w ośrodkoch miejskich Rusi Halicko-Wlodzimierskiej w 13 i 14 w. – R.P., 1997. – T. 33. – № 2. – S. 57-66.
187. Głębinski S. Finanse stol. miasta Lwowa i projekt budżetu na rok 1901. Sprawozdanie jener. Referenta miejskiej komisji budżetowej / Stanislaw Głębinski // Nakladem Gminy król. miasta Lwowa. Drukiem St. Manieckiego i Ski. – Lwów. – 1901. – 112 s.
188. Halban Alfred von Zur Geschichte des deutschen Rechttis in den Gebieten von Tschernigow und Poltava / Alfred von Halban // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – Germanistische Alteilung. – Bd. xix. – Weimar. Hermann Böhlhaus nachfolger, 1898. – 221 s.
189. Halban Alfred von Zur Geschichte des deutschen Rechts in Podolien, Wolynien und der Ukraine / Alfred von Halafn. – Berlin: R.L. Prager, 1896. – №II. – 135 s.
190. Jarnolik W. Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do unii lubelskiej 1569 r. – PH, 1982. – T. 73. – № 1–2.
191. Kaindl R.-F. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galizien. Archiv für Österreichische Geschichte. – Bd. 100, 2 / Raimund Friedrich Kaindl – Feil 9/12. – Wien: Hölder im Kott, 1910. – 184 s.
192. Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1257 – 1506. Część pierwsza. Wydał i przypisami objaśnił. Franciszek Piekosiński – w Krakowie: nakładem Akademii Umiejętności Krakowskiej, 1879. – 370 s.

193. Kozubka-Andrusiv O. German Law in Medieval Galicion Rus (Rotreussen) / Olga Kozubka-Andrusiv // Zeitschrift des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte Hrsg. von M.Stalleis. – 2008. – №13. – S. 25-46.
194. Kumaniecki K.W. Ustrój Wladz semorządowych na ziemiach Polski w zerysie / Kozimierz Wladyslaw Kumaniecki. – Warszawa ; Kraków : Czernicki, 1921. –S.11-12.
195. Lengnich B. Prawo pospolite królestwa polskiego. – Kraków, 1836. – 212 s.
196. Lieberwirth R. Das Privileg des Erzbisch Wichmann und das Magdeburger Recht («Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philolog. –histor. Klasse, Bd 130, / Rolf Lieberwirth – Berlin: Akad. – Verlag, 1990. – 28 s.
197. Magdeburger Recht. Band 1. Die Rechssporüche für Niedersachen / Hisg. Von Freidrich Ebel. – Köln u.a.: Böhlau Verlag, 1983. XXIV. – S. XI.
198. Maisel W. Prawo karne w statutach miast polskich do konca XVIII wieku // Czasopiśmo prawno – historyczne / Witold Maisel. – T. 24. – Zeszyt 2. – 1974. – S. 99–117.
199. Marx K. Zur Kritik der Hegelschen Rechts-philosophie. Einleitung // Karl Marx, Fridrih Engels. – Werke B.1. – Berlin, 1956. – S. 378-391.
200. Merunowicz T. Wyniki samorządu w Galicyi / Teofil Merunowicz. – Lwów : Nakł. Księgarni Gubrynowicza i syna, 1916. – 66 s.
201. Miasto Lwów w okresie samorządu (1870-1895). – Lwów : Gmina król. stoł. m. Lwowa, 1896. – 719 s.
202. Pomniki dziejone Lwowa z archiwum miasta. T.4, Księga ławnicza miejska, 1441- 1448 / wyd. A. Czołowski i F. Jaworski. – Lwów, 1921. – XI, 361 s.
203. Rehme, Paul. Über Stadtbucher als Geschichtsguelle/ Paul Rehme. – Halle: Weisenhaus,1913. - 32 s.
204. Roepell R. Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Polnischen Reichs ostwärts der Weichsel / R. Roepell // Abhandlungen der Hist. Phil. Gesellschaft in Breslau. – Breslau : Trewendt, 1857. – S. 243–301.
205. Starzyńskie S. Kodeks prawa politycznego czyli rzyński Ustawy Konstytucyjne (1848 - 1903) / Stanislaw Starzyński. – Lwów: Uniwersytet Lwowski, 1903. – 1065 s.
206. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in den Jahren (1867-1881) .
207. Szczygiel R. Etapy locacji miast nadbużańskich w 14-16 ww.; jedna czy dwie locacje Chelma na prawie niemieckim? – Ojczyzna blizsza i dalsza. – Kraków, 1993. – S. 125-130.

208. Ustawa gminna dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem // Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. – Lwów, Rok 1866. Cz. XI.

209. Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowla, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew / Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. – Rok 1889. – Wydany i rozesłany dnia 10. Kwietnia 1889. – Część VII. – Lwów : Z drukarni Wł. Łozińskiego, 1889. – 294 s.

210. Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie // Rocznik II. – Lwów, 1893. – 163 s.

211. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / Dyonis Zubrzycki. – Lwów: nakładem autora, 1844. – 492 s.

212. Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa 1624-1635 (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. prof. Fr. Bujaka. - Nr7) / Roman Zubyk. – Lwów, 1930.- 496s.